

RÂM HÜR MÜZÎ VE EL-MUHADDİSÜ'L-FÂSİL ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Recep Köklü**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Aralık 2022, **Kabul Tarihi:** 31 Mart 2023, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2023, **Atıf:** Köklü, Recep. "Râm hür müzî ve El-Muhaddisü'l-Fâsıl Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023): 399-432.

<https://doi.org/DOI: 10.33415/daad.1213211>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 December 2022, **Accepted:** 31 March 2023, **Published:** 31 March 2023, **Cite as:** Köklü, Recep. "A Study on Ramhurmuzi and al-Muhaddith al-Fasil". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/1 (March 2023): 399-432.

<https://doi.org/DOI: 10.33415/daad.1213211>

Öz

Râm hür müzî, mütekaddimûn döneminde müstakil hadis usulü eseri telif etmiş ilk hadis âlimi kabul edilmektedir. Halbuki mütekaddimûn döneminde onun bu alanda şöhret bulduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu makalede Râm hür müzî'nin bir hadis usulü âlimi olarak öne çıkışına ve *el-Muhaddisü'l-fâsıl* adlı eserinin içeriğine ilişkin bir inceleme yapılacaktır. *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, adından ve içeriğinden anlaşıldığı üzere sadece hadis ve fıkıhla ilgilenmekle yetinen kesimleri birbirlerinden istifade etmeye teşviki amaçlayan bir eserdir. Râm hür müzî, Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y kesimlerin usul mücadelelerinin arttığı ve Ehl-i hadis içerisinde kelam yönteminin benimsenmeye başladığı IV. asırda bu kesimleri ortayol söylemi ile uzlaştırmayı düşünmektedir. Fakat o, bu ortayolun nazar ve istidlâl taraftarı Ehl-i hadis mensuplarınca temsil edildiğini düşünmektedir. Nitekim *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da Ehl-i re'y fakihleri bu anlamda örnek göstermemektedir. Râm hür müzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da genel anlamda Hanbelî hadis taraftarlarını ve Ehl-i re'y Hanefî fakihleri muhatap almakta ve eleştirmektedir. Bu açıdan *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın içeriğinin analizi, Râm hür müzî ve eserinin hadis usulü tarihindeki yerinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü, Ehl-i re'y, Ehl-i Hadis, Râm hür müzî, el-Muhaddisü'l-fâsıl

* Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Doç. Dr. Salih Kesgin danışmanlığında hazırlanan, Hadis Usulünün Teşekkülünde Sosyo-Politik ve Sosyo-Kültürel Bağlam adlı tezden üretilmiştir. Çalışmanın hazırlanması için finansman desteği alınmıştır. (PYO.ILH.1904.21.002)

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, recepkoklu@hotmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-9185-1083>.

A Study on Ramhurmuzi and al-Muhaddith al-Fasil

Extended Abstract

Ramhurmuzi is accepted as the first hadith scholar who wrote an independent hadith method in the period of muteqaddimun (early period of hadith literature). Despite this, there is not much information about him in the hadith method, history and tabaqat works of muteqaddimun. According to Dhahabi, only Abu al-Qasim Ibn Manda (d. 470) mentioned in his work *al-Vafiyat* that he lived in Ramhurmuzi until around 360 Hijri. Hakim al-Nisaburi, who is accepted as one of the first hadith method authors, never mentions Ramhurmuzi in his work called *Ma'rifat ulum al-hadith* and does not convey any narration from him. Interestingly, Hatib al-Bagdadi, benefiting from Ramhurmuzi in almost all of his works, does not include his biography in his book *Tarihu Bagdad*. Therefore, it does not seem possible to say that Ramhurmuzi come into prominence as a hadith method scholar in the early period of history of hadith. Despite this information, his works named *al-Muhaddith al-fasil* and *Amthal al-hadith* indicate his experience in the science of hadith.

Recognition of Ramhurmuzi was made possible by the fame of his work *al-Muhaddith al-fasil*. Ramhurmuzi, who was not well known as a hadith authority in the period of muteqaddimun and his work began to gain fame with the activities of Abu Tahir al-Silefi in Egypt. *al-Muhaddith al-fasil*, was shown by al-Alâi as the first work written in the field of hadith methodology firstly. Beginning from the 7th century AH, the importance of *al-Muhaddith al-fasil* in the field of hadith methodology began to be understood and thus it was effective in bringing Ramhurmuzi come into prominence as a hadith method scholar.

al-Muhaddith al-fasil, as it is understood from its name and content, is a work that aims to encourage people contented with only hadith and fiqh to benefit from each other. In the 4th century AH, when the method struggles of Ahl al-hadith and Ahl al-ra'y groups increased and the method of kalam began to be adopted in Ahl al-hadith, Ramhurmuzi thought to reconcile these segments with the middle-way discourse. But he thought that this middle way is represented by the members of Ahl al-hadith, who support the consideration and inference. As a matter of fact, *al-Muhaddith al-fasil* does not show the members of Ahl al-ra'y as an example from this aspect. In *al-Muhaddith al-fasil*, Ramhurmuzi generally addressed and criticized Hanbali hadith supporters and Ahl al-ra'y Hanafi jurists.

In *al-Muhaddith al-fasil*, Ramhurmuzi adopted the method of Ahl al-Hadith and highlighted the opinions which established by Shafi'i about hadith methodology. He did not give place to any element of the khabar theory systematized by the Ahl al-ra'y in his book. In this context, he did not only handle with the classification of narrations as mutawatir-ahad in terms of information value, but also textual criticism and methodology of exposing ('ard). His grasp approach in *al-Muhaddith al-fasil*, consists mostly of detailed technical information about the science of isnad and rijal developed by the Ahl al-hadith. Ramhurmuzi associates the concept of grasp with fiqh al-hadith, which aims to examine the meanings in hadiths, and hadith sciences, which aim to determine the correctness of hadiths with the criticism of isnad and rijal. In addition, he does not show any members of the Ahl al-ra'y or Hanafi jurist as an example in his book as someone who has realized the reconciliation of grasp and narration. For this reason, we can say that he basically advocated Shafi'i's medial approach, which represents the ideal formulation of hadith and fiqh and has been developing since the middle of the fourth century.

In *al-Muhaddith al-fasil*, Ramhurmuzi, gives place to subjects, such as "the importance of sunnah and hadiths", "the virtue and superiority of Ahl al-hadith", "ethics and conditions of narration", "the virtue of reconciliation of grasp and narration", the information about names and monikers (asma' and kuna) of rijal",

“maqbul and merdud narrators”, “acceptance or unacceptance of the narration”, “the methods of tahammul and riwayah”, tasheef-tahreef, adab al-impla’ wa’l-istimla”, “jarh-tadil” and “the manner of hadith writing”, and some hadith issues such as, “narrations of ali-nazil”, “writing of hadiths”, “literal and contextual narration”, “vilification of narrating many hadiths without dealing with fiqh”.

Ramhurmuzi did not see the hadith method as a “theoretical science of terms”, as it was perceived in the period of the mutaahhirun (late period of hadith literature). As a matter of fact, in *al-Muhaddith al-fasil*, he does not deal with “the definition of hadith terms” or “the types of hadith in terms of ittisal and discontinuity (inqita’), sihat and da’f of hadith”, or in terms of their source, although he touches on the basic hadith method issues.

Keywords: Hadith, Hadith Methodology, Ahl al-ra’y, Ahl al-hadith, Ramhurmuzi, al-Muhaddith al-fasil

Giriş

Râmhürmüzî, müteahhirûn döneminde bir hadis usulü âlimi olarak görülmeye başlamıştır. Halbuki mütekaddimûn döneminde onun bu alanda şöhret bulduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu çalışmada Râmhürmüzî’nin *el-Muhaddisü’l-fâsil* adlı eserinin Ehl-i hadis çevrelerde nasıl ön plana çıktığı incelenmekte ve eserindeki dirayet-rivayet söylemi ile muhataplarının kimler olduğu üzerine bir analiz yapılmaktadır.

1. Râmhürmüzî’nin Bir Hadis Usulü Alimi Olarak Öne Çıkışı

İbn Hallâd er-Râmhürmüzî (öl. 360/971),¹ ilim hayatının büyük bölümünü hicrî IV. asrın ilk yarısında geçirmiş bir âlimdir. Râmhürmüzî, Abbâsîlerin merkezi otoritelerini kaybettikleri, Büveyhîlerin Bağdat ve çevresinde hâkim oldukları ve Abbâsî halifelerini kontrol ettikleri bir dönemde yaşamıştır.²

Mütekaddim kaynaklar Râmhürmüzî’nin edebî sanat ve ilimlerdeki yetkinliğini ön plana çıkarmaktadır.³ İbnü’n-Nedîm (öl. 385/995), onu tarihî (ahbâr) ve edebî eserler telif eden âlimler başlığı altında zikreder ve İbn Sevvâr el-Kâtib’den (öl. ?) onun şair olarak tanındığını fakat rihlelerinde dinlediği hadisleri de rivayet ettiğini

¹ Râmhürmüzî’nin biyografisi için bk. Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, Şuayb Arnaut vd. (ed.), (Beirut: Müessesetü’r-risâle, 1985), 16/73; İbrahim Hatiboğlu, «Râmhürmüzî», *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 447-448; Mehmet Marangoz, *Râmhürmüzî’nin Hayatı ve Hadisçiliği*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019)

² Hasen b. Abdurrahmân Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâ’î*, Muhammed Acâc el-Hatîb (ed.), (Beirut: Dâru’l-fikr 1971), (Nâşirin mukaddimesi, 9-10.)

³ Ebu Mansur Abdülmelik Se’âlibî, *Yetîmetü’l-dehr fi mehâsini ehli’l-’asr*, Müfid Muhammed Kumhiyye (ed.), (Beirut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1983), 3/490. Ziriklî, *el-A’lâm*’da Râmhürmüzî’yi “Edib olan kâdılardandır. [من أدباء القضاة]” şeklinde tanıtmaktadır. Hayruddîn Ziriklî, *el-A’lâm Kâmusu terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ*, (Beirut: Dâru’l-ilm li’l-melâyîn, 2002), 2/194.

arasında da sayılmamaktadır.¹⁰ Zehebî (öl. 748/1348) onu *el-Muhaddisü'l-fâsıl* adlı kitabın musannifi, tarihçi (ahbârî) ve şair olarak tanıtmaktadır. Öyle ki telif ettiği *el-Muhaddisü'l-fâsıl* yazarından daha fazla şöhret kazanmış ve tanınmıştır. Zehebî, çok beğendiği hadis ilimleri hakkındaki bu kitabının onun imamlığına delalet ettiğini ifade etmekte ve onu döneminin Ashâbu'l-hadis önderlerinden göstermektedir. Zehebî'nin onun hadisçilik yönünü ön plana çıkarmaya gayret etmesi dikkat çekmektedir.¹¹

Ancak Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve *Emsâlü'l-hadîs* dışında bir hadis eseri bilinmemektedir.¹² İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *el-Mecme'u'l-müessis*'te kaydettiği ve Dârekutnî'nin seçkisinden oluşan *Hadîsü Ebî Bekr İbn Hallâd (el-Fevâid)* adlı eserin Râmhürmüzî'ye nispeti doğru değildir. Bu durum, biri *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın müellifi Ebu Muhammed İbn Hallâd er-Râmhürmüzî, diğeri Ebu Bekir İbn Hallâd en-Nasîbî (öl. 359/970) olan iki hadis âliminin karıştırılmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla müte-kaddimûn ve müteahhirûn kaynaklarında Râmhürmüzî'nin bir *Müsned*'i olduğu bilgisi zikredilmemektedir.¹³

Râmhürmüzî'nin şöhretinin hicrî VI. asrın ikinci yarısı ve VII. asırdan sonra *el-Muhaddisü'l-fâsıl* adlı eserinin Ehl-i hadis çevrelerinde tanınıp yayılmasıyla arttığı söylenebilir. Zira Sem'ânî, kısa tanıtımında onun eserlerini zikretmemekte ve *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'a özel bir vurgu yapmamaktadır. Ebu Tâhir es-Silefî (öl. 576/1180), Râmhürmüzî ve hadis ilimlerine dair eseri *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın ön pla-

¹⁰ Ebû Ahmed el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, Âdil Ahmed Abdulmevcut vd. (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1997), 1/232-239; Ebû Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, es-Seyyid Muazzam Hüseyin (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1977), 52; Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, "Zikru men yu'temedu kavluhû fî'l-cerhi ve't-ta'dîl", *Erbe'u resâil fî 'ulûmi'l-hadîs*, çev. ed. Abdülfettah Ebu Gudde, (Halep: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1990), 204-210; Tâcüddid Abdülvehhâb Sübkî, *Tabakâtü'l-Şafi'yyeti'l-kübrâ*, Mahmud Muhammed et-Tanahî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv (ed.), (yy.: Hicr, h. 1413), 1/316-317; Muhammed b. Abdîrahman Sehâvî, "el-Mütekellimûn fî'r-ricâl", *Erbe'u resâil fî 'ulûmi'l-hadîs*, çev. ed. Abdülfettah Ebu Gudde, (Halep: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1990), 111-114.

¹¹ Öyle ki Zehebî onu hadis hafızları arasında zikretmektedir. Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1998), 3/905-906.

¹² Râmhürmüzî'nin eserleri arasında sayılan *Kitâbü'l-ilel fî muhtâri'l-ahbâr* adlı kitabı günümüze ulaşmadığı için muhtevastan haberdar olamasak da diğerk çalışmalarını gibi kuvvetle muhtemel tarihle ilgilidir. Ayrıca söz konusu eserin *el-Felek fî muhtâri'l-ahbâr ve'l-eş'âr* adlı eserin müstensihlerle yanlış okunması sebebiyle ona nispet edilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır. Bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, (Nâşirin mukaddimesi), 24.

¹³ Hatiboğlu, *el-Fevâid*'i Râmhürmüzî'ye nispet etmekte ve onun bir *Müsned*'i olduğunu söylemektedir. Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Râmhürmüzî", 448. İbn Hacer'in bahsettiği *Fevâidü Ebî Bekr İbn Hallâd* için bk. Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfhehris*, Mahmud Şekûr el-Meyâdînî (ed.), (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998), 277.

na çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Mütakaddimûn döneminin sonlarında münferit olarak bazı hadis alimlerinin istifade ettiği ve çeşitli iktibaslarda bulunduğu¹⁴ *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın müteahhirûn döneminde şöhret kazanması, uzun bir rihleden sonra İskenderiye'ye yerleşen ve adına kurulan medresede hadis ilimlerine dair birikimini İslam dünyasının her tarafından gelen öğrencilere aktaran Ebu Tâhir es-Silefî¹⁵ sayesinde olmuştur. Zehebî, Silefî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı sürekli yanında bulundurduğunu nakletmektedir.¹⁶ Bu dönemde Silefî, "Faydalı bir kitap" olarak nitelediği *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı birçok kişiye okutmuş ve *el-Muhaddisü'l-fâsıl* onun rivayetiyle yayılmıştır.¹⁷ VII. asrın ilk yarısına gelindiğinde Reşîd el-Attâr (öl. 662/1264) Râmhürmüzî'yi "Muhaddis âlimlerin ve musanniflerin en seçkinlerindendir, *el-Fâsıl beyne'l-vâ'î ve'r-râvî* ve *Emsâlü'l-hadîs* adlı kitapların sahibidir." şeklinde tanıtmaktadır.¹⁸ Bu sebeple Râmhürmüzî'nin tanınması, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın şöhret kazanmasıyla yakından ilişkilidir.

Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı müteahhir dönemde Silefî zamanından itibaren büyük bir ün kazanmaya başlamıştır. Silefî, Râmhürmüzî'nin eserini yanından ayırmayacak kadar önememesine ve sürekli okutarak meşhur etmesine rağmen onu hadis ilimlerine dair yazılan ilk eser olarak değerlendirmemektedir. Daha öncesinde ilk hadis usulü müelliflerinden Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*'te Râmhürmüzî'den herhangi bir rivayet nakletmediği gibi *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'a da hiç atıf yapmamıştır. Hâkim en-Nisâbûrî, Ebü'l-Abbas el-Esamm (öl. 346/957) zamanında ve hicrî 353 senesinde olmak üzere Nisâbur'a iki defa geldiğini belirttiği ve Râmhürmüzî'den ilim almış olan İbnü'l-Leys Ebû Ali el-Keşşî (öl. 405/1014)'den rivayette bulunduğu¹⁹ ve Râmhürmüzî'den herhangi bir rivayet nakletmediğine göre *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın yazımının hicrî 353 senesinden önce müellifi tarafından tamamlanmadığı ve rivayet edilmeye başlanmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Râmhürmüzî'nin eseri daha sonra hadis usulüne dair eser veren Hatîb el-Bağdâdî, Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ve İbnü's-Salâh (öl. 643/1245)

¹⁴ Râmhürmüzî'nin eserlerine bazı erken dönem atıfları için bk. Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rîfeti'l-ekâlîm*, J. Georje (ed.), (Kahire: Mektebetü'l-Medbûlî, 1991), 105, 394 (15 No'lu dipnot.); Ebu'l-Fazl İbn Tâhir el-Makdisî, *Mes'ele'tü't-tesmîye*, Abdullah b. Ali b. Mürşid (ed.), (Cidde: Mektebetü's-sahâbe, t.y.), 48.

¹⁵ Silefî hakkında bk. Mehmet Efendioğlu, "Silefî", *DİA*, TDV, İstanbul, 2009. 198-200.

¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 16/73.

¹⁷ Ebu Tâhir es-Silefî, *Mu'cemü's-sefer*, Abdullah Ömer el-Bârûdî (ed.), el-Mektebetü't-ticâriyye, Mekke.t.y., 27. *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın nüshaları, isnadları ve semâ kayıtları hakkında bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, (Nâşirin mukaddimesi), 36-43, 44-51, 53-136.

¹⁸ Reşîd el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzir*, 1/52.

¹⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 11/242-243; Zehebî, *Siyer*, 17/209-210; Sübkî, *Tabakât*, 4/402-403.

gibi müellifler tarafından herhangi bir değerlendirme yapılmaksızın bazı konularda kaynak olarak kullanılmıştır. Bu süreçte Silefî'nin "faydalı bir kitap" olarak nitelediği *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, el-Alâî (öl. 761/1359) tarafından "Bu kitap tespit edebildiğim kadarıyla hadis ilimleri hakkında yazılan ilk eserdir ve cidden nefis bir kitaptır." diye tarif edilmiştir.²⁰ *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, hakkında hadis ilimlerine dair ilk eser olduğu değerlendirmesini ilk defa Alâî yapmıştır. Bu durumun İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'inden itibaren sistematik bir ilim dalı halini almaya başlayan hadis usulü ilminin kendisine ilk dönemlerden bir öncül arama ihtiyacı ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Zerkeşî de (öl. 794/1392), *en-Nüket*'te "ikinci vahiy" olarak nitelediği sünnet ilimlerini cemetmeyi görev kabul ederek kapsamlı tasnif faaliyetine girişen hadis âlimleri arasında Hâkim en-Nîsâbü'rî ve Hatîb el-Bağdâdî'den sonra üçüncü sırada Râmhürmüzî'yi zikretmektedir.²¹

Buna karşın İbn Mülakkın (öl. 804/1401) ise hadis ilmi hakkında telif edilen eserler arasında Tirmizî'nin *el-Câmi'* ve *İlel*, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Usûl (Ma'rife)* ve *Medhal*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kifâye* ve *el-Câmi'* adlı kitaplarını zikretmesine rağmen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ına yer vermemektedir.²²

İbn Hacer, *el-Muhaddisü'l-fâsıl* hakkında önce *Nüzhetü'n-nazar*'da "Ehl-i hadisin istılahları hakkında eser telif eden ilk kişilerden biri *el-Muhaddisü'l-fâsıl* adlı kitabıyla Râmhürmüzî'dir. Fakat o hadis ilimlerinin bütün konularını ele almamıştır." demektedir.²³ O daha sonra bu konudaki kanaatini daha net bir şekilde *el-Mecme'u'l-müessis* adlı meşyehasında "Bu kitap galib-i zannıma göre hadis ilimleri konusunda tasnif edilmiş ilk eserdir. Bundan önce hadis ilimlerine dair münferit bazı konularda telif edilmiş eserler olmakla beraber *el-Muhaddisü'l-fâsıl* bu sahada kendi dönemindeki en kapsamlı eserdir." diyerek ifade etmektedir.²⁴

İbn Hacer'den itibaren Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı genellikle hadis usulü (ilmü'l-mustalah) sahasında yazılan ilk eser

²⁰ Salahuddin Ebu Said Alâî, *İsâratü'l-fevâidi'l-mecmû'a fi'l-işârati ila'l-ferâidi'l-mesmû'a*, Merzûk b. Hiyâs (ed.), (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 2004), 1/166.

²¹ Bedruddîn Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Zeynü'lâbidîn b. Muhammed Belâfiric (ed.), (Riyad: Edvâü's-selef, 1998), 1/9-10.

²² Siracüddin İbn Mülakkın, *el-Mukni' fi ulûmi'l-hadîs*, Abdullah b. Yusuf el-Cüdey' (ed.), Dâru fevâz, Suudi Arabistan, h. 1413, 1/37-38.

²³ Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi'l-ehli'l-eser*, Nureddin Itr (ed.), (Dimeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000), 38.

²⁴ Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Mecme'u'l-müessis li-mu'cemi'l-müfehri's*, Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı (ed.), (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1994), 1/186.

olarak kabul edilmeye başlamıştır.²⁵ Ancak Nurettin İtr, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tedribü'r-râvî* adlı eserinde *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın hadis ilimleri sahasındaki ilk eser olarak kaydedilmesine itiraz etmektedir. O, İbn Hacer'in ifadelerini alıntıl原因 Süyûtî'nin ya İbn Hacer'in sözlerini eksik aktardığını yahut da *Tedrib*'in istinsahında bir yanlışlık yapıldığını söylemektedir.²⁶

Bu bilgilere rağmen Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve *Emsâli'l-hadîs* adlı eserleri onun hadis ilmindeki birikimine delalet etmektedir. O, erken bir dönemde önemli muhaddis ve ricâl münekkidlerinden ilim almıştır.²⁷ Râmhürmüzî'nin hocaları gibi öğrencileri de büyük bir çoğunlukla Ehl-i hadis mensuplarından oluşmaktadır. Râmhürmüzî'nin kitaplarında “ashâbunâ”²⁸ ifadesiyle kastettiği IV. asrın ilk yarısında etkinlikleri artmaya başlayan nazar ve istidlâl taraftarları olan yani Râmhürmüzî'nin tabiriyle dirayet ve rivayeti birleştiren Ehl-i hadis âlimleridir. Râmhürmüzî bu geniş müktesebatı ile hadis ilimlerine dair ilk asırlardaki konu ve rivayetlerin aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁹ Râmhürmüzî, bir hadis âlimi olarak şöhret kazanmasa da *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da ortaya koyduğu birikim onun hadis ilimlerine olan vukufiyetini göstermektedir. Muteahhirûn hadis âlimlerini *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'a hayran bırakan husus da onun erken bir döneme ait ilmi mirası dağınık da olsa büyük bir yetkinlikle telif etmesidir.

1.1. Büveyhîler Dönemi ve Râmhürmüzî

Râmhürmüzî, hicrî IV. asırda Ehl-i re'y'e ve nazar ve istidlâl yanlısı Ehl-i hadis mensuplarına karşı Hanbelî eğilimli hadis taraftarlarının muhalefetine en yoğun olduğu ve bu sebeple hadis taraftar-

²⁵ Zeynüddin Muhammed Abdurraûf Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-dürer fi şerhi Nuhbeti İbn Hacer*, el-Murtaza ez-Zeyn Ahmed (ed.), (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999), 1/207; Mustafa Sibâî, *es-Sünne ve mekanetuha fi't-teşrii'l-İslâmî*, (y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2000), 108; Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, h. 1378), 490; eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif Avnî, *el-Menhecü'l-muktarah li fehmi'l-mustalah*, (Riyad: Dâru'l-hicre, 1996), 185.

²⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, Nurettin İtr (ed.), Dâru'l-Beyrûtî, Dimeşk, 2008. (Nâşirin mukaddimesi)., 1/27-28. Nurettin İtr, Tirmizî'nin *el-İleli's-sağîr*'ini hadis ilimleri hakkındaki ilk eser kabul etmektedir. Zira ona göre Râmhürmüzî'nin eseri hadis usulünün en önemli konularını ele almamıştır ve Tirmizî'nin *İleli*'i bu hususta ondan daha kapsamlıdır. (İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, Nurettin İtr (ed.), Dâru'l-Beyrûtî, Dimeşk, 2008. (Nâşirin mukaddimesi)., 1/29; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 38 (1 No'lu dipnot).) İtr'in itiraz ettiği ibare, *Nüzhetü'n-nazar*'ın bazı nüshalarında “فول من صنف في ذلك” şeklinde kaydedilmiştir. Bk. Münâvî, *el-Yevâkît*, 1/207.

²⁷ Hocalarının listesi için bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 17-22, 34-35.

²⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 193, 212, 260, 274, 294, 606; Hasen b. Abdurrahmân Râmhürmüzî, *Kitâbu emsâli'l-hadîs el-mervîyye 'ani'n-Nebî*, Ahmed Abdülfettah Temmâm (ed.), (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1988), 38, 161.

²⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, (Nâşirin mukaddimesi), 34-35.

larının kendi içinde bölündüğü bir dönemde yaşamıştır.³⁰ Nitekim hicrî III. asrın sonları ve IV. asır, hadis taraftarlarının kelimini benimsediği ve bazı Şâfiî hadis taraftarlarının mütekellimün usul-i fıkıh yöntemini kullanmaya başladığı bir dönem olmuştur. Zira Mütevekkil'den (öl. 247/861) itibaren Ehl-i hadis din anlayışı desteklenmekle birlikte bu dönemde Abbasî halifeleri daha çok Ehl-i re'î ile mücadele için nazar ve istidlâli benimseyen Ehl-i hadis mensuplarını desteklemiştir. Bu din politikasının Mütevekkil'in Mihne siyasetini değiştirmeye başladığı hicrî 234'ten Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirdiği hicrî 334'e kadar Vâsık'ın (öl. 232/847) oğlu Mühtedî (öl. 256/870) dönemindeki kısa süreli farklı uygulamalar haricinde yaklaşık yüzyıllık bir dönemde takip edildiğini söylemek mümkündür.³¹ Büveyhîler ise takip eden yüzyılda (h. 334-447) hakimiyetleri altındaki Irak'ta Şîa ve Mu'tezile yanlısı bir politika izlemiştir.³² Fakat bununla beraber Büveyhîler döneminde özellikle Adudüdevle döneminden itibaren kelim yöntemini benimseyen Ehl-i hadis mensuplarının da desteklendiğine şahit olmaktadır. Bu sebeple Büveyhîler döneminin kâdı atamalarında belirgin bir Ehl-i hadis ve Şâfilik tercihinin ön plana çıktığı görülmektedir.³³ Râmhürmüzî ilmi faaliyetlerini nazar ve istidlâl taraftarı Ehl-i hadis çevrelerin desteklediği söz konusu Büveyhîler döneminde sürdürmüştür. Dolayısıyla bu hususun onun düşünce dünyasının şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Büveyhîler hicrî 322 senesinden itibaren Fars bölgesinde ve Râmhürmüzî'nin memleketi olan Huzistan'da hakimiyeti ele geçirmiştir.³⁴ Râmhürmüzî, özellikle Muizzüdevle ve Adudüdevle döneminde Büveyhî devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Kaynaklar onun Büveyhî emiri Adudüdevle'yi (h. 351-372)³⁵ metheden şiirler yazdığını ve Büveyhî vezirleri el-Mühellebî (öl. 352/963) ve Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd (öl. 360/970) ile yakın ilişkisine delalet eden mektuplaşmalarını kaydetmektedir.³⁶ Kendisi de bir kitabının icaze-

³⁰ Bu dönemdeki mezhep mücadeleleri ve sosyo-politik atmosfer hakkında geniş bilgi için bk. Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, (İstanbul: İFAV, 2016),

³¹ Bu dönemin Abbasi halifelerinin din politikaları hakkında bk. Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü Din-Yorum-Dindarlık*, nşr. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 101-134.

³² Bu hususlarda bk. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), ; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, (Ankara: İlâhiyât, 2008), ; Henri Laoust, *İslâm'da Ayrılcılık Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı-Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 221.

³³ Hassan Mneymneh, *Büveyhîler Devleti Tarihi*, çev. Tarık Akarsu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 205-209.

³⁴ Mneymneh, *Büveyhîler*, 104; Merçil, "Büveyhîler", 496-497.

³⁵ Mneymneh, *Büveyhîler*, 109.

³⁶ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 3/490; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 457; Ebu Abdullah Yakût Hamevî, *Mu'cemül-üdebâ*, İhsan Abbas (ed.), (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî,

tini istemeleri üzerine bazı vezirlerin oğulları için bir nüsha istinsah ederek onlara ithaf ettiğini söylemektedir.³⁷ O, ayrıca Büveyhîler döneminde Halife Mutî-lillâh'ın (h. 334-364) atamasıyla göreve gelen Mu'tezilî-Hanefî kâdı Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî'nin (öl. 342/953)³⁸ nâibi olarak Huzistan ve Râmhürmüz'de kâdılık yapmıştır.³⁹ Onun bu tarihten önce kâdılık görevine getirildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim Râmhürmüzî, hicrî 333 senesinde rivayet ettiği⁴⁰ *Emsâlü'l-hadîs* adlı kitabında kendi görüşlerini "Kâle Ebû Muhammed" şeklinde kaydederken,⁴¹ hicrî 350 civarında yazımına devam ettiği tespit edilen⁴² *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da ise genellikle "Kâle el-Kâdî" veya "Kâle el-Kâdî Ebû Muhammed" şeklinde kaydetmektedir.⁴³ Dolayısıyla bu, hicrî 333 tarihinden önce Râmhürmüzî'nin kâdılık yapmadığını, kâdılık ya da kâdı nâibliği görevini ilim hayatının son döneminde Büveyhî yöneticilerle temasları esnasında elde ettiğini göstermektedir.⁴⁴ Zaten Büveyhî devlet adamlarıyla kurduğu yakın ilişki bu hususu desteklemektedir. Öte yandan onun kâdılığının nazar ve istidlâl yanlısı Ehl-i hadis mensuplarını ve Eş'arî Şâfiîleri destekleyen Adudüdevle döneminde olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Râmhürmüzî, Muizzüdevle döneminde (h. 334-356) hicrî 339'da bazı vezirlik görevlerine atanan Mühellebî'ye bir tebrik mektubu yazmıştır. Dikkat çekici olan diplomatik ve bürokratik yazışma üsluplarının son derece gelişmiş olduğu bu dönemde vezir Mühellebî'nin Râmhürmüzî'ye "Mektubun bana ulaştı kardeşim" diyerek herhangi bir resmî ünvan içermeyen bir şekilde karşılık vermesidir. Buna mukabil Adudüdevle döneminde de son derece etkin olan vezir İbnü'l-Amîd mektubunda ona "Ey fazilet sahibi kâdı" diye hitap etmiş, Râmhürmüzî de ona Adudüdevle'nin vezirini taltif

1993), 2/923.

³⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 457. Râmhürmüzî'nin kitabını "Ey kıymetli Ebu'l-Kâsım" diyerek başladığı bir şiirle ithaf ettiği vezir/kâtib, Ebu'l-Kâsım İsmail (Sâhib) b. Abbâd (ö. 385/995) olmalıdır. Sâhib b. Abbâd'ın biyografisi için bk. Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, 215-221.

³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 13/550; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1872; Zehebî, *Siyer*, 15/500.

³⁹ Ebu Ali el-Muhassin b. Ali Tenûhî, *Kitâbu'l-ferac ba'de's-şidde*, Abbûd eş-Şâlcî (ed.), (Beyrut: Dâru sâdir, 1978), 1/124, 180; 4/330, 339; Reşîd el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzir*, 52.

⁴⁰ Râmhürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs*, 8, 33.

⁴¹ Râmhürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs*, 10, 14, 15, 18, 19, 24, 26, 73, 85, 99.

⁴² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 26 (1 No'lu Dipnot.)

⁴³ "Kâle el-Kâdî" örnekleri için bk. (Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 166, 216, 262, 274, 294, 307, 349, 354, 388, 408.) "Kâle el-Kâdî Ebu Muhammed" örnekleri için bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 185, 258.

⁴⁴ es-Se'âlibî (ö. 429/1038), Râmhürmüzî'yi "Emirlerin ve vezirlerin meclisine müdave-metle anılan kâdılarından ve İbnü'l-Amîd'in en samimi adamlarındandır." şeklinde tanıtmaktadır. Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 3/197, 490.

için kullandığı “el-Üstâdü'r-reîs” ünvanıyla karşılık yazmıştır.⁴⁵ Dolayısıyla Râmhürmüzî'nin kâdılık/nâiblik görevini, h. 339'dan sonra ilim yolculuğunu bitirip Râmhürmüz'e dönerken veya memleketine yerleştikten sonra üstlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Râmhürmüzî'nin Nazar ve İstidlâl Taraftarı Şâfiî Çevrelerle İlişkisi

Râmhürmüzî'nin fıkıh ilmini kimden tahsil ettiği veya hangi mezhebe müntesip olduğu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat hocaları ve öğrencileri hem genel anlamda Ehl-i hadis kesimlerinden hem de Şâfiî mezhebine mensup kişilerden oluşmaktadır. Râmhürmüzî'nin Şâfiîlerin IV. asrın başlarından itibaren gelişmekte olan fıkıh-hadis uzlaşması söylemini benimsediği görülmektedir. Onun günümüze ulaşan eserlerinde ortaya koyduğu uzlaştırıcı ve yorumcu düşünce bu hususu doğrulamaktadır. Buna ilave olarak Râmhürmüzî'nin hadis-fıkıh uzlaşmasına dair söylemi ilk dillendirenlerden olan ve “İnsaf tarikinin yolcusu” olarak nitelenen İbn Süreyc (öl. 306/918)⁴⁶ ile ilişkisi ve teşriki mesaisi⁴⁷ onun da tevil metodunu, nazar ve istidlâli savunan Ehl-i hadis mensuplarına yakın olduğu şeklinde yorumlanabilir. Zira Râmhürmüzî de *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da “insaf tariki” ve benzeri ifadeleri sıklıkla kullanmaktadır.⁴⁸ Bu insaf yolunu benimseyen Ehl-i hadis mensupları, hem Ehl-i re'ye hem de gelenek taraftarı Ehl-i hadis mensuplarına yönelik ılımlı bir dil kullanmış ve dillerini cerh-tadilin aşırı ötekileştirici söyleminden uzak tutmuşlardır.

Râmhürmüzî, Abdân el-Ahvâzî'den (öl. 306/918) hadis dinledikleri sırada onun bir i'rab hatası yapması üzerine mecliste hazır bulunan İbn Süreyc'in onun hatasını düzelttiğini fakat Abdân'ın buna kulak asmadığını kaydetmektedir. Râmhürmüzî, bunun ardından “Bu ve bunun gibi hatalar manayı bozar. Bu sebeple (sadece rivayetle uğraşan) bu taifenin rivayet ettikleri lafızlara itibar edilmez ve i'rab (nahiv) ilminden ve nahivcilerden hoşlanmamalarına iltifat edilmez.” demektedir.⁴⁹ Öyle anlaşılmaktadır ki Râmhürmüzî, burada Ehl-i hadis içerisinden kelam ve usul-i fıkıh ilminin ürettiği nazar ve kıyas gibi teorik enstrümanlarla Arap dilinin kaidelerini tesis etmeye çalışan nahivcileri tenkit eden kesimleri kastetmekte-

⁴⁵ Hamevî, *Mu'cemül-üdebâ*, 2/923-924, 925, 926. Diğer bilgiler için bk. Mneymneh, *Büveyhîler*, 109-110, 189, 192, 198, 336, 338; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 117, 124; İrfan Aycan, “Mühellebî”, *DİA*, TDV, C. XXXI, Ankara, 2020. 511-512., 511.

⁴⁶ Ebu Asım Muhammed b. Ahmed Abbâdî, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, G. Vitestam (ed.), (Leiden: Brill, 1964), 62.

⁴⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 527.

⁴⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 170, 310, 323, 325.

⁴⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 527.

dir.⁵⁰ Râmhürmüzî, Nâfi' (öl. 117/735), Bündâr (öl. 252/866) ve İbn Ebû Şeybe'nin de (öl. 235/849) nahiv ilmine dair olumsuz bir tutum içinde olduklarını aktarmaktadır.⁵¹ Kaynaklar İbn Sîrîn'in de (öl. 110/729) Basra'da "Nahiv ilmini ilk defa ayrıntılı inceleyen, (dilde) kıyasın sınırlarını genişleten ve illetlerini açıklayan kimse"⁵² olarak tanınan Abdullah İbn Ebû İshâk (öl. 117/735) ile arasının pek iyi olmadığını zikretmektedir. Rivayete göre İbn Sîrîn, nahivcilerden nefret etmektedir ve onların kendisini mescitten soğuttuğunu belirtmektedir.⁵³ Aslında ister kelam, ister fıkıh, isterse nahiv olsun kıyas ve nazar yöntemlerine karşı çıkan kesim katı hadis taraftarlarıdır. Çünkü nahiv ilmindeki kıyas taraftarları (Basralılar) ile rivayet taraftarları (Kûfeliler) arasındaki ihtilaf temelde fıkıh, kelam ve tefsirde görülen ihtilafların bir uzantısıdır ve bu ihtilafın özünde İslami ilimlerle uğraşanların rivayet ehli (Ehl-i hadis) ve dirayet ehli (Ehl-i re'y) olarak iki ana gruba ayrılmaları yatmaktadır.⁵⁴ Fakat Ehl-i hadis, nazar ve istidlâl önem verdikçe ve teorik fıkıh ile ilgilenmeye başladıkça nahiv, kelam yöntemi ve usul-i fıkıh ilmi onlar için de ehemmiyet arz etmeye başlamıştır. Çünkü nahiv, hadisi anlamak için bir anahtar olarak değerlendirilmiş ve hadis anlaşıldığı zaman fıkıhın kapısının da açılacağı kabul edilmiştir.⁵⁵

Râmhürmüzî'nin dil ve edebiyat alanındaki yetkinliğinin onun dirayet yönü ağır basan bir anlayışa sahip olmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönünün en fazla görüldüğü eseri ise *Emsâ-lü'l-hadîs*'tir. O, daha sonraki yüzyıllarda da tartışmalara konu olan meşhur "havz hadisi" ile ilgili şöyle demektedir:

⁵⁰ Nahiv alimlerinin kullandığı yöntemlere itirazlar için bk. Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv*, Abdülhakim Atıyye (ed.), (Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 80, 96; Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, nşr. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 125-126.

⁵¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 527-528.

⁵² Cemalüddin Ebu'l-Hasen İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât* «alâ enbâhi'n-nuhât», (Beyrut: el-Mektebetü'l-unsuriyye, h. 1424), 2/105.

⁵³ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/106-107; George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 125.

⁵⁴ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 302 (14 No'lu dipnot.) Aslında gelenekçi alimler, hümanist edebi bilimlerle ilgilenen kişilere hep kuşkuyla bakmıştır. (Makdisi, *Beşerî Bilimler*, 108-114, 121-124, 133.) Genellikle Basra merkezli gelişen bu ilimlerin erbabından dört kişi Ehl-i sünnet olarak addedilmiştir. Bunlar: Ebu Amr b. el-Alâ, Halil b. Ahmed, Yunus b. Habib ve el-Esma'î'dir. (Bk. Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, Beşşâr Avvâd Maruf (ed.), (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980), 8/329.) Nitekim bu zihniyet tutumları nahiv alimlerinin kendi mesleki yöntemlerine de tesir etmiştir. Ebu Amr b. el-Alâ, Arapların kullanımına (semâ'a) oldukça bağlıyken, İbn Ebu İshâk ve İsa b. Ömer, Arapların dil kullanımlarını eleştirmekten çekinmemektedir. Bk. İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/106.

⁵⁵ Makdisi, *Beşerî Bilimler*, 118.

Bu hususta bütün açıklığına ve netliğine rağmen uzun açıklama yaptım. Çünkü hadis şeyhlerinden hicret ve nusret ehli olan sahabenin zemmiyle alakalı bir tevehhüme müncer olur düşüncesiyle bu hadisi rivayet etmekten çekinenler bulunmaktadır.⁵⁶

Nitekim Râmhürmüzî, Musa b. Harun el-Hammâl'in (öl. 294/906) Seyyâr b. Hâtim'e (öl. 199/814) ait *Kitâbu'z-zühd* adlı eseri okurken bu hadisi atlayıp rivayet etmek istemediğini söylemektedir. Ona göre bu yaklaşım, "Hadis ilmiyle rivayet dışında bir alakası olmayan ve kendince ravilerin tezkibine ve ta'nına sebep arayan kimselerin mezhebidir. Râmhürmüzî, bu sözlerinin peşinden "Halbuki ashabımızdan bazısına göre bu hadisteki hitap, dinden dönüp zekat vermeyi reddedenlere yöneliktir." demektedir.⁵⁷ Râmhürmüzî, bu yorumcu bakış açısını "Halanız olan hurma ağacına iyi bakın." rivayetiyle ilgili de göstermektedir⁵⁸

Râmhürmüzî'nin IV. asrın ilk yarısında mezhepleşme sürecinde olan Şâfiî-Ehl-i hadis çevrelere dahil olduğunu söylemek mümkündür. Ancak onun Mâlikî ve Hanbelî çevrelere mensup Ehl-i hadis âlimlerden de istifade ettiği görülmektedir. Fakat onun eserlerinde herhangi bir mezhebe mensubiyetini ihsas ettirecek bir tavır bulunmamakta ve daha çok dönemin delile bağlı kalmayı önceleyen dirayet yanlısı Ehl-i hadis âlimlerinin yaklaşımını sergilemektedir. Onun bu yaklaşımını herhangi bir mezhebin görüşlerine tabi olmadan dirayet ve rivayeti birleştirmeyi savunan düşünce yapısından ve Hattâbî (öl. 388/998) gibi hadis ilmine olan rağbetin azalmasından şikayet ettiği şiirinden yola çıkarak çıkarsamak mümkündür.⁵⁹ Bununla birlikte Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-fâsıl*'da en çok istifade ettiği kişilerden biri dönemin önemli Şâfiî âlimlerinden Zekerîyya b. Yahya es-Sâcî (öl. 307/920)'dir.⁶⁰ Râmhürmüzî, Şâfiî'nin (öl. 204/820) kitaplarını Sâcî'den Reb' b. Süleyman,⁶¹ Harmele⁶² ve Za'ferânî⁶³ gibi isimlerin vasıtasıyla elde etmiş olmalıdır.

Râmhürmüzî, Irak Mâlikî ekolünün önderlerinden Kâdî İsmail'in (öl. 282/896) amcasının oğlu Kâdî Yusuf b. Yakub'dan da rivayette bulunmaktadır. Bu durumda onun Mâlikî fıkıyla ilgili birikimi Yu-

⁵⁶ Râmhürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs*, 38.

⁵⁷ Râmhürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs*, 38.

⁵⁸ Râmhürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs*, 73-74.

⁵⁹ Hadis ilmine ilginin azalmasından ve hadis rivayetinin pek değer görmediğinden şikayet ettiği şiiri için bk. Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 3/491.

⁶⁰ Râmhürmüzî, Zekerîyya b. Yahya es-Sâcî'den yaklaşık 26 rivayette bulunmaktadır.

⁶¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 203, 403, 425, 431, 539.

⁶² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 202, 596. es-Sâcî, Harmele'den Ahmed b. Merdek vasıtasıyla rivayet etmektedir.

⁶³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 447, 517.

suf b. Yakub'dan (öl. 297/909) aldığı kabul edebiliriz.⁶⁴ Yine Râmhürmüzî, Ehl-i hadise meyilli Hanefî Kâdı Ahmed b. Muhammed el-Birtî'den (öl. 280/893)⁶⁵ ve edebiyat başta olmak üzere birçok ilim dalında ve Hanefî fıkında da kendisini geliştirmiş olan Kâdı Ahmed b. İshak b. Behlül'den (öl. 318/930)⁶⁶ istifade etmiştir. Kitaplarında naklettiği Hanefî imamlara ait görüşleri bu iki isim vasıtasıyla edindiği Hanefî fıkıh kitaplarından naklettiğini söylemek mümkündür.⁶⁷

2. *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve Dirayet-Rivayet Uzlaşması

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da Ehl-i hadisin temel paradigmasını benimsemiştir. O da döneminin diğer hadis taraftarları gibi Ashabu'l-hadis'in faziletini ön plana çıkarmakta ve onların mücadelelerini ve din anlayışlarını idealize etmektedir. Öyle ki bu söyleme göre dinin muhafazası ve müslümanların kurtuluşu Ashabu'l-hadis'in yolunu takip etmekten geçmektedir.⁶⁸ Râmhürmüzî, Ehl-i hadisin mücadelesini aktardığı mukaddimesinden sonra kitabına "Rasûlul-lâh'ın Sünnetini Nakledenlerin Fazileti" konusuyla giriş yapmaktadır. O, naklettiği ilk rivayette Ehl-i hadisin Hz. Peygamber'in halifeleri olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁹

Ardından Ehl-i hadisin kendi usul anlayışlarının temelini yerleştirdikleri ve haber-i vahidlerin delil değeri hususunda mütemadiyen ileri sürdükleri "Allah, bizden bir hadis dinleyip de onu başkasına tebliğ eden kimsenin yüzünü ak etsin." rivayetinin farklı tariklerini zikretmektedir. Râmhürmüzî, bu rivayetteki ravi-fakih ayırımına dikkat çektikten sonra fakihin faziletini öne çıkarmaktadır.⁷⁰ Zira ona göre Hz. Peygamber bu hadisinde sünneti nakledenlerle, hadislerin fıkı ile meşgul olanları (الواعي) birbirinden ayırmıştır. Nitekim Hz. Peygamber "Nice fıkıh (hadis) nakleden ravi onu kendisinden daha

⁶⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 20, 208; İyâz b. Musa b. İyâz Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbi'l-mesâlik*, Muhammed Tâvit et-Tancî vd. (ed.), (Mağrib: Matbaatü Fedâle, 1965-1981), 4/295. Râmhürmüzî, ondan 7 yerde nakilde bulunmaktadır.

⁶⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 11, 375; İbn Ebu'l-Vefâ Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Abdulfettah Muhammed el-Hulv (ed.), (y.y.: Hicr, 1993), 1/301. Râmhürmüzî, ondan sadece 1 yerde nakil yapmaktadır.

⁶⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 21, 437, 447, 526; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye*, 1/137. Râmhürmüzî, ondan 3 yerde nakilde bulunmaktadır.

⁶⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 185, 323, 326, 428, 519-520; Râmhürmüzî, *Emsâli'l-hadîs*, 38, 39.

⁶⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 159-162, 218-221.

⁶⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 163. Hatîb el-Bağdâdî de zikredilen rivayeti, "Ashâbu'l-hadis'in Rasûlüllâh'ın Halifeleri Olduğu" babında nakletmektedir. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, Şerefü Ashâbi'l-hadis, Mehmet Said Hatiboğlu (ed.), (Ankara: Dâru İhyâi's-sünneti'n-nebeviyye, ty.-b), 31.

⁷⁰ Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'daki fıkhu'l-hadîs yaklaşımı için bk. Fatih Mehmet Yılmaz, "İlk Hadis Usulü Eserinde Râmhürmüzî'nin Fıkhu'l-hadîs Denemesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2020), 378-398.

fakih birine aktarır ve nice hadis ravisi vardır ki fakih değildir.” buyurarak fakihin faziletine işaret etmiştir. Ancak ona göre ravi veya fakihten birinin fazileti esasen diğerinin faziletini de gerektirmektedir. Böylece Râmhürmüzî, IV. asırda gelişmekte olan hadis-fıkıh birlikteliğini vurgulamakta ve hadis ilminin amacının fıkıh olduğunu ifade ederek Ehl-i hadis grupları (gelenek taraftarı-nazar ve istidlâl taraftarı) arasındaki fazilet mücadelesinin lüzumsuz olduğuna işaret etmektedir.

Nitekim Râmhürmüzî, bu düşüncesini örneklendirerek Ehl-i hadis içerisinde fıkıh bilgileri ile öne çıkan Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) Ubeydullah el-Omerî'den (öl. 147/764), Şâfiî'nin Abdurrahman b. Mehdî'den (öl. 198/813) ve Ebû Sevr'in (öl. 240/854) Ebû Bekr b. Ebû Şeybe'den daha faziletli olduğuna değinmektedir. Sonra ise “Çünkü hakikat, seni onlardan her birinin faziletini ikrar etmeye sevkeder. İşte bu takip edilecek “insaf yolu”dur ve tabi olup ötesine geçmeyen için hakikat nişanıdır.” demektedir. Râmhürmüzî'nin IV. asrın üçüncü çeyreği itibarıyla hadis-fıkıh bütünleşmesini örneklediği ve faziletlerini vurguladığı isimlerin Ehl-i hadis fıkıh ve rivayet temsilcilerinden oluşması onun kitabını telif amacını ve “insaf yolu”ndan kastettiği şeyi göstermektedir.⁷¹ Ona göre “insaf tariki”, IV. asırda sahih hadis ile fıkıh birlikteliğinin ideal formülasyonunu oluşturan nazar ve istidlâl taraftarı Ehl-i hadis Şâfiîlerin metodudur.

Ehl-i hadis isnad ve ricâl tenkidi merkezli temel sıhhat yaklaşımını benimseyen Râmhürmüzî'nin sıhhat şartları hususunda görüşlerine başvurduğu en önemli isim Şâfiî'dir. Râmhürmüzî, “Kendisinden İlim Alınacak Kişi” başlığına Mâlik b. Enes'in “İlim şu dört kişiden alınmaz.” görüşü hakkındaki rivayet ile başlamaktadır. Ardından Şâfiî'nin adalet, lafzen rivayet, zabt, ittisal ve güvenilir ravilerin rivayetine muhalif şekilde şâz olmama şeklinde formüle ettiği sahih hadis şartlarını zikretmektedir.⁷² Râmhürmüzî, Şâfiî'nin sahih hadis amel ile muvafık olmasının şart olmadığı ile ilgili ifadelerini manen aktararak “Amel muvafık olsun veya olmasın haber-i vahidi kabul edip onunla amel ederiz. İşte Ehl-i hadis budur.” demektedir.⁷³

Râmhürmüzî, Şâfiî'nin sunduğu sıhhat şartları etrafında ilim ehlinin ittifak ettiğini ileri sürdüğü “İbn Sîrîn, Nehaî ve tabiûndan birçok kişi hadis ancak maruf kişilerden alınması gerektiği görüşünü benimsemiştir. İlim ehlinden bu görüşlerime (mezhebe) muhalefet

⁷¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 169-170.

⁷² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 403-405, 530, 539. Ayrıca bk. Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris Şâfiî, *er-Risâle*, Ahmet Şakir (ed.), (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 370-372, 379-380; Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1990), 7/201.

⁷³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 405.

eden hiç kimseyle karşılaşmadım.” ifadelerini aktarmaktadır.⁷⁴ Râmhürmüzî, meşrû (sahih) bilginin şartlarını ele aldığı bu başlık altında Ebü'l-Âliye (öl. 90/709), İbn Sîrîn, Zührî (öl. 124/742), Ebü'z-Zinâd (öl. 130/748), Abdullah b. Avn (öl. 151/768), Evzâî (öl. 157/774), Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Abdurrahman b. Mehdî, Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) ve Mutarrif b. Abdullah (öl. 220/835) gibi Ehl-i hadisin temsilcisi olan âlimlerin görüşlerine atıf yapmaktadır.⁷⁵

Öte yandan Râmhürmüzî, müteahhir fakihlerden bazılarının III. asrın ikinci yarısında Ehl-i hadis içerisinde tartışma konusu olan likâ-muâsarât meselesiyle ilgili olarak semâa delalet etmeyen lafızlarla rivayet edilen haberlerin hüccet olmadığını kabul ettiklerini belirtir ve esasen mürsel hadislerin delil olmamasının illetinin de bu husus olduğunu vurgular.⁷⁶ Bu şekilde Râmhürmüzî, III. asırdan itibaren mürsel rivayetleri delil kabul etmeyen Ehl-i hadisin sıhhat yaklaşımını onayladığını göstermektedir.

Râmhürmüzî, III. asrın sonunda ve IV. asırda bir yanda hadis rivayeti dışındaki fıkıh faaliyetlerine, nazar ve istidlâl yöntemlerine muhalefet hareketi olarak belirmiş Hanbelî eğilimli hadis taraftarlarının olduğu diğer tarafta ise Ehl-i hadisi fıkıhla ve teorik ilimlerle ilgilenmemekle ve sadece hadis rivayeti ile meşgul olmakla eleştiren Ehl-i re'y mensuplarının yer aldığı bir denklemde Ehl-i hadisi hem dirayet hem de rivayet ilimleriyle ilgilenmeye teşvik etmektedir. Zaten onun eserinin ismi, telif amacını ve yöntemini yansıtmaktadır. O, eserini *Kitâbu'l-muhaddisi'l-fâsilü beyne'r-râvî ve'l-vâî* şeklinde isimlendirerek,⁷⁷ Ehl-i hadise veya hadis rivayetiyle ilgilenen çevrelere rivayet yanında dirayetin de önemini, mücerret ravi ile fakihin farklarını ve fakat birbirlerini tamamladıklarını göstermek istemiştir. Ancak Râmhürmüzî, rivayet ve hadis ilimleri olmaksızın dirayetin ve fıkıh ilminin eksik kalacağını vurgulayarak genel olarak Ehl-i re'ye ve özellikle Hanefî fakihlere de göndermede bulunmaktadır. Bu açıdan Râmhürmüzî, kitabında dirayet ve rivayetin birlikte ele alınması gerektiğine ve çokça hadis rivayet etmektense fıkıhla ilgilenmenin üstünlüğüne dair konu ve rivayetler ele almıştır. Buna göre Râmhürmüzî'nin kitabındaki temel muhataplarının bir yandan Hanbelî eğilimli hadis taraftarları diğer yandan Ehl-i re'yin o dönemdeki iki büyük kanadını teşkil eden Hanefî fukaha ve kelamcılar olduğunu söylemek mümkündür.

⁷⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 405.

⁷⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 403-410.

⁷⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 450-451.

⁷⁷ Kitabın orijinal ismi için yazma nüshalara bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 149-155.

2.1. Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'daki Muhatapları Hakkında Bir Analiz

Râmhürmüzî, kitabında takip ettiği söylem itibariyle Ehl-i re'y ve Ehl-i hadis arasındaki şiddetli mücadeleye değinmekten kaçınmaktadır. O dönemin ruhuna uygun olarak Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis arasındaki yönetsel ve yorumsal ihtilafları bir tarafa bırakarak tam bir uzlaştırma söylemi içerisinde dirayet ve rivayetin ideal bir birlik-teliğinden yana durmaktadır.⁷⁸ Fakat Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis arasında isnad ve ricâl tenkidi açısından sahih olduğu tespit edilen hadislerle muhalefet etrafında cereyan eden tartışmalara veya sahih hadise ittibâ yahut muhalefet meselesine açıkça hiç değinmemektedir.

Râmhürmüzî, kitabında birçok yerde isim vermeksizin Ehl-i hadisi ve onların hadisleri anlayış tarzlarını eleştiren bazı kesimlerden bahsetmektedir. Dolayısıyla onun kimleri kastettiğini tespit etmek çok kolay değildir. Fakat Râmhürmüzî'nin kimleri muhatap aldığı kitabının satır aralarının ve söyleminin analizi ile anlaşılabilir. Örneğin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın ilk cümlesinde “Hadislere kötü gözle bakan ve Ehl-i hadise buğzeden bir taife itiraz ettiler ve Ashabu'l-hadisın kusurlarını sayıp onlarla alay ederek onları kötüleme ve haketmedikleri şeylerle itham etme hususunda aşırıya kaçtılar.” demektedir.⁷⁹ Râmhürmüzî, sözlerinin devamında Bağdat'ta ilim ehlinde (شيوخ العلم) olan, ilmi ve fazileti sayesinde riyaset derecesine ulaşmış ve aynı zamanda dirayet ehli olmayan ravilerden de hadis almakta olan bir kişiden söz etmektedir. Dolayısıyla onun söz ettiği, Ehl-i hadisi ve ilim anlayışlarını eleştiren kişinin/kişilerin fazilet sahibi olan ve ayrıca dirayet sahibi olmasalar da bazı ravilerin hadislerini kabul eden birisi/birileri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada sözü edilen taifenin Mu'tezile veya Ehl-i kelam olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Kaldı ki kanaatimizce Râmhürmüzî'nin Ehl-i hadisi savunmak için yazdığı bir kitapta Mu'tezile'yi/Mu'tezilî bir âlimi takdirkar ifadelerle anmasını beklemek makul değildir. Zaten Râmhürmüzî, o dönemde Ehl-i hadise muhalefetleri açık olan Ehl-i kelamı ve Mu'tezile'yi doğrudan hasım kabul ederek *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da hiç zikretmemiştir.⁸⁰ O daha çok Bağdat'ta Ehl-i hadisi

⁷⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 161.

⁷⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 159.

⁸⁰ Râmhürmüzî, *es-Sünne ve'l-cemâa* adında bir eser yazıp söz konusu eserinde dirayetten uzak bir tutum sergileyen Hanbelî âlim Harb b. İsmail es-Seyrecânî'yi eleştirdiği bir pasajda onun bu eserine reddiye olarak Ehl-i hadisi tenkit eden bir kitap telif eden Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî'ye kelamla ilgilenen biri olarak işaret etmekte ve muhtemelen *Kabülül-ahbâr* adındaki eserini kastetmektedir. Bk. Ebu Abdullah Yakût Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru sâdır, 1995), 3/296; Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Abdulfettah Ebu Gudde (ed.), (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 4/429. Nitekim Râmhürmüzî, kendi memleketi Râmhürmüz'de Adudüdevle dönemi devlet görevlilerinden İbn Sevvâr el-Kâtib'in inşa ettirdiği kütüphane-

eleştiren fıkıhla ilgilenen kesimleri hedef almaktadır. Bu sebeplerle onun gündemindeki öncelikli kesimin Mu'tezile kelamcıları olduğunu düşünmüyoruz. Zaten o, eserini fıkıh ilminde uzmanlaşan fakat hadis ilminde yeterli birikime sahip olmayan fakihlere ve hadis rivayetiyle ilgilenip de hadis ilimleri ile ve fıkıhla iştigal etmeyen ravilere yönelik yazmıştır.

Râmhürmüzî, sözlerinin devamında bahsettiği bu kişinin men-sup olduğu kesimi gösteren ifadeler kullanmaktadır. Şöyle söylemektedir:

İlmin edebiyatla teeddüb etmesi ve az da olsa ilimle ilgilenen kimselere yumuşak davranması gerekmez mi! Ayrıca kendilerinden ilim aldığı ve onlar sayesinde riyaset derecesine ulaştığı hocalarını kötü göstermemesi, "fukaha"ya haklarını teslim ettiği gibi hadis ravilerinin nakletme vesilesiyle elde ettikleri fazilet payları hususunda haksızlık etmemesi, hadis ravilerini fıkha, fıkıh talebelerini hadise teşvik etmesi, iki kesimin de (ferîkayn: Ehl-i fıkıh-Ehl-i hadis) faziletini kabul ederek, onları her iki yöntemi/usulü de (tarîkayn: fukaha usulü-hadis usulü) benimsemeye motive etmesi gerekmez mi? Çünkü bu iki ilim (hadis ve fıkıh) birlikte olduğu zaman kemale erer, ayrıldığı zaman ise noksan kalır.⁸¹

416 | db

Bu ifadelerinden Râmhürmüzî'nin Ehl-i hadisi eleştiren fakihlerden bahsettiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Râmhürmüzî, Ehl-i re'y fakihlerin eleştirilerine maruz kalan hadis taraftarlarına hadis ilimleri ve fıkıhla daha fazla ilgilenmek suretiyle muhalifleriyle mücadelede donanımlı olmalarını tavsiye ederek şöyle demektedir:

Allah yardımcınız olsun! Peygamberinizin hadislerine sıkıca sarılın, manalarını iyice öğrenip hadislerdeki fıkıhı inceleyin ve hadislerin adabıyla edeplenin. Farklı tarikleri araştırmak, isnadları çoğaltmak, şâz ve akılsız kişilerin kusurlarını gizlediği (müdelles) ve gafil kimselerin muztarib hadislerini talep etmek

de ve kendi bina ettirdiği mescitte Mu'tezile kelamı okuttuğu nakledilen ve Ebû Ali el-Cübbâî'nin ashabından olan Ebû Muhammed Abdullah b. el-Abbâs er-Râmhürmüzî (ö. 350/961'den sonra) ve kelam meclisi hakkında herhangi bir bilgi vermediği gibi, eleştiri mahiyetinde bir şeyler de söylememektedir. Bk. Nedîm, *el-Fihrist*, 199; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, 413; Ebu'l-Kasım el-Belhî Kâdî Abdulcebbâr, Hâkim el-Cüşemî, *Fadlu'l-îtizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, Fuad Seyyid-Eymen Fuad Seyyid (ed.), (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 314; Mez, *İslâm'ın Rönesansı*, 212.

⁸¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 161.

gibi ayıpladığımız hususlardan vazgeçin. Kusurlarını gidermek, zaptına dikkat etmek ve güçlendirmek suretiyle hadislerin hakkını vermeye çalışın. Böylece önemli zamanlarda hadislerle şeref bulup, meclislerde hadislerle rahatça konuşabilirsiniz.⁸²

Râmhürmüzî, “Âlî ve Nâzil Hadis Rivayeti” konusunda sözü tekrar fukahaya (Ehl-i re’y fakihler) getirerek “Müteahhir fukahadan bazıları, eserlerinin bir kısmında rihle yapan Ehl-i hadis mensuplarını (Ehlü’r-rihle) kötülemektedir.” demektedir ve mezkur fakihlerin “Bunlar (hadis taraftarları) ortaya çıkıp palazlanınca nazar ve temyiz ehlini ayıplamaya ve onları bid’atle suçlamaya, re’y ve kelama nispet etmeye başladılar. Diyar diyar dönüp dolaşmak suretiyle kimi zaman herhangi bir ihtiyaca cevap vermeyen bir haberi veya faydasız bir rivayeti aramayı vacip bir ilim kabul ettiler.” şeklindeki eleştirilerini zikretmektedir.⁸³

Râmhürmüzî, bu muhalif kişiye Ehl-i hadisten birinin verdiği karşılığı da kaydetmektedir. Burada Ehl-i re’y fakihlere yöneltilen eleştiriler, rihlenin meşakkatine katlanamama, hadisleri ezberlemekte ve isnad ve ricâl ilimlerinde başarısız olma, makam ve mevki düşkünlüğü, ilmi senedlerle değil satın aldıkları kitaplardan öğrenme (sahafilik) ve az da olsa hadisle ilgilenmeleri durumunda da sahih sünnetlere aykırı (zıt) olan zayıf hadisleri delil alma gibi meseleler etrafında odaklanmaktadır.⁸⁴ Bu eleştiriler daha sonraki bazı hadis usulü müellifleri tarafından da mezkur kesimlere yönelik dillendirilmiştir. Burada eleştirilere maruz kalan kişiler, hadis ve hadis ilimleriyle ilgilenmeyen veya bu husustaki birikimleri az olan Ehl-i re’y Hanefî fukahasıdır.

Nitekim Râmhürmüzî, Me’mûn’un halifeliği döneminde Basra’da fakihlere dağıtılmak üzere Muhammed b. Abdullah el-Ensârî’ye (öl. 215/830) 50.000 dirhem gönderdiğine dair bir haber aktarmaktadır. Rivayete göre Hanefî mezhebinin Basra’daki temsilcilerinden Hilâlû’r-rey (öl. 245/860), söz konusu paranın kendi ashâbı arasında paylaşılması gerektiğini, Muhammed b. Abdullah ise kendi ashâbı arasında dağıtılması gerektiğini iddia etmiştir. İhtilafın çözülememesi üzerine Muhammed b. Abdullah kimin fıkâh ve ilim ehli olduğunu kanıtlamak üzere Hilâlû’r-rey’e nasıl teşehhüt okuduğunu sormuş o da Hanefî mezhebinde İbn Mes’ûd’dan nakledilen şekilde okumuştur. Muhammed b. Abdullah, ona bu teşehhüdü kimden rivayet ettiğini ve hangi tarikle sabit olduğunu sormuş Hilâlû’r-rey ise cevap verememiştir. Bunun üzerine Muhammed b. Abdullah “Her gün,

⁸² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 161.

⁸³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 216-217.

⁸⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 217-218.

gece gündüz beş vakit namaz kılıyorsun ve bu sözleri/duayı tekrarlıyorsun ama bunu Peygamberinden kimlerin rivayet ettiğini bilmiyorsun, muhakkak Allah seni fıkıh ilminden uzaklaştırmış!” diyerek Me’mûn’un gönderdiği parayı kendi ashabına dağıtmıştır.⁸⁵

Ardından Râmhürmüzî, ilmin isnadlı rivayetler yoluyla rivayet etmeyen sahafî kimselerden alınmaması gerektiğine dair bir haber nakletmekte ve rivayetle ilgilenmeyen kişilerle ilgili bir şiir aktarmaktadır:

Bütün rivayetleri ancak kitap sayfalarından,
Bâkıl’le dahi münazara yapsalar galip gelemezler.
İlim ki onu isnad eden bir ravi olmadan,
Ne çatısı ne direği olan bir eve benzer.⁸⁶

Başka bir yerde Râmhürmüzî, Hammâd b. Ebû Hanife’nin (öl. 176/792) rivayet meclisinin adabından ne derece habersiz olduğunu ve Mâlik b. Enes’in bundan duyduğu rahatsızlığı göstermek üzere bir olay nakleder.⁸⁷

Râmhürmüzî’nin

Şayet hadis talebeleri şeriatı (meşrû bilgiyi) zaptedip toplamasaydı ve onları kaynaklarından tahrir etmeselerdi, o ve ashabı ilim meclislerinde riyaset yapamaz ve fetva ehli nakledilen sünnetlerden ve rivayetlerden istinbat ederek yürüttükleri mesail meclislerini gerçekleştiremezdi. Nitekim biz dirayetin ancak rivayetle birlikte ele alındığı zaman değerli olduğu hususunda yeterli ve doyurucu bilgiler ortaya koyduk.⁸⁸

şeklindeki ifadeleri de buradaki muhataplarının Ehl-i re’y fakihler olduğunu teyit etmekte ve *el-Muhaddisu’l-fâsıl*’ın telif amaçlarından birinin Ehl-i re’y Hanefî fukahasına karşı hadis ilimlerinin gerekliliğini savunmak olduğunu göstermektedir.

Râmhürmüzî, dirayetle ilişkilendirdiği ve Ashabu’l-hadise has meseleler olarak tasvir ettiği isim ve künyelere dair konuları ele al-

⁸⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 210-211. Râmhürmüzî, Hilâlü’r-rey’in Ehl-i re’y Hanefî fakihlerden hoşlanmayan Gunder’in meclisini terketmesi ile ilgili bir olay daha nakletmektedir. Bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 248.

⁸⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 211-212. Bâkıl ile ilgili bk. Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu’l-emsâl*, Abdülmecid Kıtâmiş (ed.), (Dimeşk: Dâru’l-Me’mûn li’t-türâs, 1980), 368.

⁸⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 586.

⁸⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l-fâsıl*, 219.

dıktan ve “Bu meseleler ilmin önemli konularındandır ve bu ilim Ashabu'l-hadise mahsustur.” dedikten sonra fakihlerin hadis taraftarlarına yaptığı eleştirilere döner ve birçok ilimde söz söyleyecek birikime, mürüvvet ve şöhrete sahip olsa da bu kişi/kişilerin isnad ilimlerinden anlamadıklarını, şaşırıp takdim, te'hir, tashif ve tahrif gibi hatalar yaptıklarını söylemektedir. Râmhürmüzî, uzun zamandır ilim meclislerinde bize riyaset eden bu kişinin kendi eliyle yazdığı yirmi kadar hadiste isnadı “Vekî ‘an Şukayk ‘ani'l-A‘meş” şeklinde yanlış kaydettiğini, Süfyân'ı Şakîk'ten ayıramadığını ve bunların hangi dönemde yaşadıklarına dair bilgisinin olmadığını belirterek “Onun için bundan büyük ayıp olabilir mi?” diye sormaktadır ve bunlarla birlikte onun büyük bir öz güvenle konuştuğunu ve “umûmü'l-belvâ”⁸⁹ bir mesele hakkında fetva verdiği zaman kibrinden başka bir şey göremediğini belirtmektedir. Ona göre bir fakihin/müftünün hadis ilimlerinden bu kadar uzak olması, aynı Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (öl. 234/849) ve Halef b. Sâlim (öl. 231/845) gibi hadisçilerin kendilerine hayızlı bir kadının cenaze yıkamasının hükmü sorulduğunda şaşırıp kalmaları kadar çirkindir.⁹⁰

Râmhürmüzî, fukaha ile hadisçiler arasında tesis etmeye çalıştığı uzlaşmayı, Ehl-i kelim ile katı hadis taraftarları arasında da sağlamaya çalışmaktadır. Nitekim o, Hanbelî hadis taraftarlarından Harb b. İsmail es-Seyracânî'nin (öl. 280/893) yazdığı *es-Sünne ve'l-cemâa* adlı eserde benimsediği basiretten yoksun ve sadece rivayetlere dayalı usulü eleştirmekte ve onun bu ötekileştirici üslubunun kelim ilminde riyaset ve önderlik yapacak düzeye gelmiş Horasanlı bir kelamcının hadis ravilerinin kusurlarını ortaya dökerek tenkit ettiği bir kitap yazmasına neden olduğunu söylemektedir.⁹¹ Râmhürmüzî'nin burada kelamla ilgilenen biri olarak tanıttığı kişi Mu'tezilî-Hanefî mütekellim Ebü'l-Kasım el-Ka'bî (öl. 319/931)'dir.⁹² Ka'bî'nin Harb b. İsmail'e reddiye olarak yazdığı eser de *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rife-tü'r-ricâl* adlı kitabı olmalıdır.⁹³

Râmhürmüzî, Ka'bî'yi, Yahyâ b. Maîn'in ve Ali b. Medîni'nin sözlerinden, Kerâbîsî'nin *Kitâbu't-tedlîs* ve İbn Ebû Hayseme ile Buhârî'nin *et-Târîh*'lerinden hadis ravilerini kötüleyen rivayetleri sahih veya zayıf ayırt etmeksizin topladığı ve insaf yolunu terkettiği gerekçesiyle

⁸⁹ Unutmamak gerekmektedir ki umûmü'l-belvâ kavramını fıkıh usulünde ve haberlerin tenkidinde kullanan ve bunu haber teorilerinin temel unsurlarından biri haline getiren Hanefî fakihlerdir.

⁹⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 307-308. Söz konusu olayı içeren rivayet için bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 249-250.

⁹¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 309.

⁹² Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/296.

⁹³ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/296; İbn Hacer, *Lisân*, 4/429; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 309 (3. No'lu dipnot.)

eleştirmektedir. O, Ka'bi'nin tevhidin delillerinin açıklanması ve çok önemli gördüğü va'd ile ilgili meselelerin ele alınmasıyla yetinmesi gerektiğini düşünmektedir. Harb b. İsmail'in de rivayet yöntemi ile birlikte dirayet ve kavrayışa da sahibi olması ve yazdığı şeyleri basiretle gözden geçirmesi gerektiğini belirtmektedir.⁹⁴

Râmhürmüzî, rivayet dışındaki ilimlerde birikimi olmayan mücerred ravinin ihtisası olmayan konularda söz söylememesi gerektiği gibi aynı şekilde her ilim dalında o konunun mütehasıslarının konuşmasının en doğru usul olduğunu beyan etmektedir.⁹⁵

2.2. Râmhürmüzî'nin Ehl-i Hadis Savunusu ve Cessâs'ın Ehl-i Hadise Eleştirileri İle Mukayesesi

Râmhürmüzî, mukaddimesinin sonunda Ehl-i hadisin faziletine değindikten sonra “Nasıl olur da Ehl-i hadisi eleştirenler onları haşviyye ve ayak takımı (الرعاغ) diye isimlendirir ve onların cahiller ve bilgi hamalları (اغثار وحملة أسفار) olduğunu iddia ederler.” demektedir.⁹⁶ Yine “Rivayet ve Dirayeti Kendisinde Cemedan Kimsenin Fazileti” başlığında dirayet ve rivayeti kendisinde birleştiren Ehl-i hadis âlimlerinin faziletlerine değindikten sonra hocası el-Hasen b. Ali es-Serrâc'ın (ö. ?) “Onlar, Ashabu'l-hadisın cahiller ve bilgi hamalları (اغمار وحملة أسفار) olduğunu iddia ediyorlar. Bu hadis ilmini (en ince detaylarına kadar) zaptedip kaydeden bir topluluğa bu sıfatlar nasıl layık görülebilir.” dediğini aktarır.⁹⁷

Ehl-i hadis ile Ehl-i re'y çevreler arasında II. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan çatışma nedeniyle kıyas ve re'y taraftarı Ehl-i re'y fakihlerin ve nazar ve istidlâl taraftarı kelamcılarının Ehl-i hadisi haşviyye, nâbite, müşebbihe gibi nitelemelerle eleştirdikleri bilinmektedir.⁹⁸ Hicrî IV. asırda da dönemin Ehl-i re'y fakihleri ve Mu'tezile kelamcıları eserlerinde Ehl-i hadisi benzer şekilde tenkit etmiştir.

III. asrın sonları ve IV. asırda Bağdat'ta etkin olan Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât (öl. 300/913),⁹⁹ öğrencisi Ebü'l-Kasım el-Ka'bi¹⁰⁰ ve Kâdi

⁹⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 309-310.

⁹⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 309.

⁹⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 162.

⁹⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 262.

⁹⁸ Ebü Muhammed Abdullah İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, Muhammed Muhyiddin el-Asfar (ed.), (Beyrut: el-Mektebü'l-İslamî, 1999), 136. Ehl-i hadise yönelik Haşviyye suçlamasının siyasi, teolojik sebeplerine ve kavramın tarihsel süreçte kullanımına dair bk. A. S. Halkin, “The Hashwiyya”, *Journal of the American Oriental Society* 54/1 (1934), ; Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı Mihne Olayı ve Haşviye Olgusu*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 68-77.

⁹⁹ Hayyât'ın eserlerinde hadis taraftarlarına yöneltilen mezkur nitelemeler için bk. Ebu'l-Hüseyn Hayyât, *Kitâbu'l-intisâr ve'r-redd 'alâ İbni'r-Râvendî*, H. S. Nyberg (ed.), (Beyrut: Mektebetü'd-dâri'l-Arabiyye, 1993), 18, 74, 132, 134, 139, 143, 145.

¹⁰⁰ Ka'bi'nin eserlerinde hadis taraftarlarına yöneltilen mezkur nitelemeler için bk.

Abdülcebbâr (öl. 415/1025)¹⁰¹ gibi Mu'tezilî âlimler kitaplarında Ehl-i hadisi bahsedilen niteliklerle tenkit etmektedir fakat onların hadis taraftarlarına karşı eleştiri dozlarının yüksek olmadığı görülmektedir. Mu'tezilî âlimler hadis taraftarları için genellikle haşviyye veya nâbite gibi nitelermeler kullanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da yer verdiği ağır nitelme ve eleştirilere onların eserlerinde rastlamadık.

IV. asırda Ehl-i hadisin kelam yöntemini benimsemesi ve Eş'arîliğin bir kelam ekolü olarak yayılmaya başlaması ve diğer taraftan Hanefîler arasında da Maverâünnehir merkezli sünnî bir kelam düşüncesinin yeşermesi, IV. asırda Mu'tezile'nin etkinliğini önemli ölçüde kırmıştır.¹⁰² IV. asırda en önemli Mu'tezile temsilcileri Ka'bî, Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) ve Kâdî Abdülcebbâr'dır. Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979)¹⁰³ ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 436/1044)¹⁰⁴

Ebu'l-Kasım Abdullah el-Ka'bî Belhî, *Kitâbu'l-makâlât ve ma'ahû Uyunü'l-mesâil ve'l-cevâbât*, Hüseyin Hansu vd. (ed.), (İstanbul: Kuramer, 2018), 83, 169, 200, 203-204, 243. Ka'bî, *Makâlât*'ında haşviyye ve el-haşvu't-tağâm gibi nitelermeler de kullanmaktadır. *Kabûlü'l-ahbâr*'da ise bu nitelermelere yer vermemektedir. Sadece bir yerde nâbite nitelmesini kullanmakta ve "Biz burada ilim ehlinin büyüklerini ve sünnet ve âsârın taşıyıcılarını kastetmiyoruz. Onlar bizim de sefimiz, büyüklerimiz ve tazimi görev saydığımız kimselerdir. Biz ancak içinde olduğumuz bu dönemde veya yakın zamanda ortaya çıkıp dinlerini asabiyet üzerine kuran, ihtisas alanları olmayan hususlara dalan ve teşbih ve benzeri küfür ve dalalet unsurlarını açıkça savunup sefeye muhalefet ederek riyaset peşinde koşan kişileri kastetmiyoruz." demektedir. Bk. Ebu'l-Kasım Abdullah el-Ka'bî Belhî, *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*, Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2000), 1/19-20.

¹⁰¹ Kâdî Abdülcebbâr da kitaplarında bu nitelermeleri kullanmakla birlikte onun da çok şiddetli bir üslup takındığını görmüyoruz. O, Haşviyye'yi Hanbelîlerle ilişkilendirmektedir. Bk. Ebu'l-Hüseyn Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hame*, Abdülkerim Osman (ed.), (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 527, 573; Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl*, 109, 119, 136, 147, 149, 160-161, 258, 284.

¹⁰² Watt, Ebu Hâşim'in ölümüne kadarki süreci Mu'tezile'nin gümüş çağı kabul eder ve Kâdî Abdülcebbâr'ı Mu'tezile'nin çöküş çağının önde gelen temsilcilerinden sayar. Bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, nşr. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 371, 377; Şerafettin Gölcük, «Ebu Abdullah el-Basrî», *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 84.

¹⁰³ Ebû Abdullah el-Basrî, uzun müddet Kerhî'den fıkıh eğitimi almıştır. Onun *Muhtasar*'ına şerh yazması Hanefî fıkıhındaki seviyesine işaret etmektedir. Ayrıca Kerhî'nin teklifi ile Hanefî fıkıhının usul görüşlerinin tespiti ve savunulmasında üstlendiği rol ve *Kitâbü'l-eş-ribe ve tahlîli nebzi't-temr*, *Kitâbü tahrîmi'l-müt'a*, *Kitâbü cevâzi's-salât bi'l-Fârisiyye* adlı eserleri Hanefî fıkıh düşüncesine bağlılığını göstermektedir. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl*, 332; Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbih*, (Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1985), 170; Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 4/63; Gölcük, "Ebu Abdullah el-Basrî", X, 84-85.

¹⁰⁴ Kuraşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 3/261; Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, S. D. Wilzer (ed.), (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, 1961), 118-119; Ahmet Akgündüz, "Ebu'l-Hüseyn el-Basrî", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 327. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin usul-i fıkıhta mütekellimün metodunu tercih etmesine rağmen fûru-i fıkıhta Hanefî mezhebini benimsediği ve Hanefî çevrelere mensup olduğu cenaze namazını Saymerî'nin kıldırmasından (Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*,

ise mütekellim ve Hanefî fakihleri olmaları yanında daha çok usulcü kimlikleriyle ön plana çıkmıştır.

IV. asırda hadis taraftarlarının savunduğu fikhî ve itikadî ortodoksiyi tehdit eden en önemli hasımları kimi zaman i'tizalle suçlanan Hanefî-Mürciî fakihler olmuştur. Bunun en büyük delili, Halife Kâdir-billâh'ın (h. 381-422) hicrî 408 senesinde i'tizalle suçlanan Hanefî fakihleri görüşlerinden dönmeye zorlaması ve tövbe ettirmesidir. Bunu dönemin önde gelen Şâfiî hadis taraftarlarından olan Lâlekâî'nin (öl. 418/1027) şu tanıklığıyla öğrenmekteyiz:

Müminlerin emiri Kâdir-billâh, 408/1017 senesinde Hanefî-Mu'tezilî fakihlerin görüşlerinden dönüp tövbe etmelerini istedi. Onlar da söz konusu görüşlerinden dönüp, i'tizalden beri olduklarını açıkladılar. Sonra Halife, onların i'tizal, rafz ve sair İslam'a ve sünnete muhalif olan hususlarda münazara, tedris ve kelim faaliyetini yasakladı ve onlardan bu hükümlere muhalefet ettikleri takdirde emsallerine ders olacak şekilde ceza ve işkenceye tabi tutulmalarının mübah sayılacağını kabul ettiklerine dair şahitler huzurunda beyanlarını aldı.¹⁰⁵

Bu dönemde Şâfilik ve Mu'tezile arasındaki etkileşimin en üst düzeyde olmasına ve Mu'tezilî olduğu bilinen veya i'tizalle suçlanan Ehl-i hadis mensuplarının varlığının bilinmesine rağmen bu siyasî projenin Hanefî-Mu'tezilî çevrelerle sınırlandırılması arka plandaki hedefin Hanefî fıkıh ve kelim düşüncesi olduğunu göstermektedir.

Hicrî IV. asırda Irak'ta Hanefîlik, hem usul-i fıkıh hem de furu-i fıkıh alanında önemli isimler tarafından temsil edilmiştir. IV. asır Hanefî usul-i fıkıhının III. asırdaki temsilcilerinin birikimi esas alınarak tasnif edildiği ve sistemleştirildiği bir dönem olmuştur. Bu gelişme aynı zamanda Hanefîler ile Şâfiî-Eş'arî Ehl-i hadis usulcülerinin temsil ettiği iki usul anlayışının karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bu dönemde Hanefîler ile Ehl-i hadis daha çok usul-i fıkıh konuları etrafında tartışma yaşamıştır. Dolayısıyla Hanefî fakihler, özellikle

234) ve rivayet ettiği tek hadisi Basra'da Hanefî fakih Hilâlü'r-rey'in kardeşinin oğlu Hilâl b. Muhammed'den nakletmesinden anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 4/167-168.

¹⁰⁵ Ebu'l-Kasım Hibetullah Lâlekâî, Şerhu usuli itikâdi Ehlî's-sünne ve'l-cemâa, Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gamidî (ed.), (Riyad: Dâru Taybe, 2003), 4/799. Nitekim Saymerî de h. 417 yılında kâdî'l-kudât İbn Ebû's-Şevârib'in yanında şahitlik görevine atanabilmek için kendisine yöneltilen i'tizal suçlamasından teberri edip tövbe etmek durumunda kalmıştır. Bk. Cemalüddin Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülük*, Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992), 15/176; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Ali Şeyrî (ed.), (Beyrut: Dâru ihyâit-türâsî'l-Arabî, 1988), 12/25.

usul-i fıkıh konularında hadis taraftarlarını haşvilik ve cahillik gibi nitelemelerle eleştirmiştir.¹⁰⁶

Ayrıca Mekhûl en-Neseffî (öl. 318/930) ve Mâtürîdî de (öl. 333/944) eserlerinde hadis taraftarlarını haşviye ve benzeri tabirlerle eleştirmektedir. Irak'ta ise bu tarz eleştiriler Cessâs (öl. 370/981) ve Saymerî (öl. 436/1045)¹⁰⁷ tarafından dillendirilmiştir. Hanefiler içerisinde hadis taraftarlarına ve Haşviye zihniyetine en şiddetli eleştirileri Irak ekolünün IV. asrın ikinci yarısındaki en önemli temsilcisi Cessâs yöneltmektedir.

Cessâs, fıkıhın fûruundan ve usulünden anlamayan, selef âlimlerinin yönteminden haberdar olmayan bazı müteahhirûn kelamcılarının ve onlara tabi olan Haşviye'den bazı grupların kıyasın hücciyetini inkar ettiklerini belirtmektedir. Bu Haşviye kesimlerinin, çoğunluğun ittifakını icma olarak gördüklerini ifade etmektedir. Cessâs, yeni hadiseler ve nevâzil meseleleri hakkında içtihat ve kıyası ilk defa en-Nazzâm'ın (öl. 231/845) inkar ettiğini ve Bağdat Mu'tezile'sinden birtakım mütekellimlerin ve Haşviye'den Dâvud ez-Zâhirî'nin (öl. 270/884) bu hususta ona uyduğunu söylemektedir.¹⁰⁸ Cessâs'ın bu ifadelerinden yola çıkarak onun Mu'tezile'ye mesafeli bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Hatta onun Bağdat Mu'tezile'sinden kıyas ve içtihadü'r-re'y karşıtlarını açıkça eleştirdiği görülmektedir.

Cessâs, icmanın kimlerin ittifakı ile gerçekleşeceğine dair bahiste "Usul-i fıkıhı bilmeyen ve kıyas yöntemlerini ve içtihadü'r-re'y ve cihlerini kabul etmeyen Dâvud ez-Zâhirî, Kerâbisî (öl. 248/862) ve onların emsali ahmak ve cahil (السخفاء, الجهال) kimselerin muhalefetine itibar edilmez. Zira bunlar sadece biraz hadis yazan, nazar yöntemlerinden ve fûru-i fıkıh ve yeni hadiseleri asıllarına irca etmekten haberi olmayan kimselerdir." demektedir.¹⁰⁹

Cessâs, bazı cahil hadis taraftarlarının (أغمار أصحاب الحديث) İmam Muhammed'e (öl. 189/805) tasnif ettiği fıkıh kitaplarını Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'tan bizatihi semâ yoluyla alıp almadığını sormak sure-

¹⁰⁶ Ahmed b. Ali Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, (Kuveyt: Vizâratü'l-evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 3/280-281, 296; 4/23-24, 88; Ebû Zeyd Abdillâh Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, Halîl Muhyiddin el-Meyyis (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001), 304, 305, 366, 389; Ebu'l-Muzaffer Sem'ânî, *Kavât'u'l-edille fi'l-usûl*, Muhammed Hasan Muhammed (ed.), (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999), 2/141[حشوية أهل القياس], 369 [حشوية أهل الطرد], 146.

¹⁰⁷ Saymerî'nin Haşviye eleştirileri için bk. Ebu Abdullâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed Saymerî, *Kitâbu Mesâilil-hilâf fi usûli'l-fikh (Les Problemes de Divergences en Methodologie Juridique de Husayn b. Ali al-Saymari)*, Abdelouahad Jahdani (ed.), (Marsilya: Université de Provence (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1991), 201, 205.

¹⁰⁸ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/280-281, 315; 4/23-24, 88.

¹⁰⁹ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/296.

tiyle onu ayıplamaya çalıştıklarını kaydetmektedir.¹¹⁰

Cessâs, Haşviyye zihniyetine dair sert eleştirilerini *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde de devam ettirmiştir. Cessâs, dini konularda soru sormanın Hz. Peygamber, sahabe, tabiûn dönemlerinde ve sonraki fukaha zamanında münker görülmediğini, ancak sadece biraz hadis yüklenen fakat manalarından, ahkamından ve onlardaki fıkhi istinbat edip incelemekten habersiz Haşviyye ve cahillerin bunu münker kabul ettiklerini, bu taifenin ayet-i kerimde ifadesini bulan, taşkınlıkları şeyden bîhaber bilgi hamalları (حملة أسفار) olduklarını belirtir.¹¹¹

Cessâs, cahil Haşviyye'nin (الجهال الحشو) ve akılsız yeni yetmelerin (الأحداث الأغمار) sihir, falcılık, kahinlik gibi hurafe şeylerin toplumda yaygınlaşması ve kabul görmesinde etkili olduklarını ve Haşviyye'nin liderlerinin (رؤساء الحشو) ve cahil muhaddislerin (المحدثون الجهال) bu hususta sahih olduğuna inandıkları uydurma rivayetler naklettiklerini söylemektedir. Ona göre Hz. Peygamber'e sihir yapıldığı ile ilgili ve benzeri haberler, mülhidlerin uydurarak sefil Haşviyye (الحشو الطغام) mensuplarının kafalarına doldurduğu rivayetlerdir.¹¹² Yine o, zalim sultana karşı başkaldırma ve emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münkeri fitne olarak görüp reddeden hadis taraftarlarını "Ebû Hanife'nin zalim sultana başkaldırma görüşünü, ancak emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker düşüncesinin kaybolmasına neden olup zalimlerin İslam ümmetinin işlerine haksız yere hâkim olmasını sağlayan akılsız hadis taraftarları (أغمار أصحاب الحديث) reddetmektedir." diyerek eleştirirken,¹¹³ yetim mallarını yemeyi yasaklayan ayetin mensuh olduğunu savunan, öldürülme riski bile olsa kişinin nefsi müdafaa amacıyla kendisine saldıranla mücadele etmemesi gerektiğini düşünen ve dini konularda nazar ve istidlâl yerine taklidi savunan Ashabü'l-hadis mensuplarını haşvîlik ve cahillikle suçlamaktadır.¹¹⁴

Cessâs, Ramazan hilalinin görülmesi ile ilgili meselede dini konularda haber-i vahidlerin kabulünde ihtiyatla davranmak gerektiğini, şeriat ahkâmında umumu'l-belvâ olan hususlarda ancak müstefiz ve bilgi gerektirecek seviyede rivayetlerin kabul edilebileceğini ve bu gibi konularda haber-i vahidle hükmetmenin caiz olmadığını belirttikten sonra "İşte (bunlara dikkat etmedikleri için) mülhidler, akılsızlara (الأغمار), Haşviyye'ye ve zikrettiğimiz usulü kesin bir şekilde

¹¹⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, 3/192.

¹¹¹ Ahmed b. Ali Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (ed.), (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabî, 1992), 4/152-153.

¹¹² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/54, 59, 60.

¹¹³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/87. Cessâs'ın eleştirilerinde "الأغمار" nitelemesini oldukça sık kullanması dikkat çekmektedir. Diğer örnekler için bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/170, 285; 5/253.

¹¹⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/320, 372; 4/46, 168.

kabul edemeyen kimselerin içine şüphe sokabilmiştir.” demektedir.¹¹⁵

Cessâs, “Yahyâ b. Ebû Üneyse'nin hadisiyle ihticac edilmez.” diyen Ehl-i hadis münekkidleri için “Bu cahillerin görüşüdür ve onların cerhlerine de tadillerine de itibar edilmez.”¹¹⁶ demektedir.

Râmhürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da zikrettiği Ehl-i hadise yöneltilen eleştirilerle Cessâs'ın kitaplarındaki Ehl-i hadis eleştirilerinin büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Buradan hareketle Râmhürmüzî'nin ve IV. asırda hadis ilimlerine dair eser veren İbn Hibbân,¹¹⁷ Dârekutnî¹¹⁸ ve İbn Mende¹¹⁹ gibi hadis alimlerinin kitaplarında hedef aldıkları en önemli muhaliflerinin Cessâs gibi Ehl-i re'y yaklaşımını temsil eden Hanefî fukaha olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. IV. asırda Hanefî usul anlayışının sistemleştirilmesi ve Ehl-i hadisin usul-i fıkıh çalışmalarına ağırlık vermesiyle bu alanda iki usul düşüncesinin karşı karşıya gelmesi ve hücciyeti, Ehl-i hadis nezdinde genel kabul gören mutemed hadis koleksiyonlarının oluşmasıyla fıkıh-hadis ikileminin tazelenmesi zaten kadim olan bu husumetin bu dönemde tekrar gündeme gelmesinin sebepleri arasında sayılabilir.

¹¹⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/251-252. Nebiz içmenin haramlığı umumu'l-belvâ bir mesele olmasına rağmen Haşviyye'nin popülizm yapmak suretiyle halk arasında kesin şekilde haram olduğuna dair görüşü savunduğu hakkında bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 4/126-127.

¹¹⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 1/200.

¹¹⁷ Muhammed Zâhid Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, (ty.: yy., 1990), 179-180.

¹¹⁸ Dârekutnî'nin başta Ebu Hanife olmak üzere Hanefî fakihlere karşı mutaassıp tutumu için bk. Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed Bedruddîn Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîh-i Buhârî*, (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsî'l-arabî, ty.), 6/12; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1992), 1/54; Kevserî, *Te'nîbü'l-hatîb*, 346-347. Saymerî'nin Ebû Yusuf hakkında kötü konuşan Dârekutnî'nin meclisini terketmesine neden olan bir olay için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 8/634; Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, Ömer b. Garâme el-Amrî (ed.), (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1995), 14/266.

¹¹⁹ Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan bir yazma mecmuasında İbn Mende'ye nispet edilen ve *Nebzetün fî nakdi Ebî Hanîfe* başlığıyla kaydedilen bölümde İbn Mende, sahih senedlerle nakledilen “نكاة الجنين ذكاة أمه” hadisi ile ilgili Ebû Hanife'nin tenkidini aktardıktan sonra “Ebû Hanife'nin bu dediği onun kötü itikadına delalet ettiği gibi fasid görüşünün de izharıdır. (Hadis) imamları onun hakkındaki tenkidlerini ancak basiretle söylemiştir.” demekte ve Ebû Hanife'nin dalalet içinde öldüğüne ilişkin [مات أبو حنيفة ضالاً مضلاً] şeklinde bir rivayet naklettikten sonra onun reddettiği mezkur hadisin bazı tariklerini zikretmektedir. Ardından “Güvenilir mütekaddimûn alimlerinin Ebû Hanife hakkındaki tenkidleri, aleyhine şهادetleri ve kötülüklerini keşfedip izhar etmeleri”ni İslam ümmetinin vasat ve adil bir ümmet olduğunu ve insanlar hakkındaki şahitliklerinin Allah katında makbul olduğunu bildiren ayetle ilişkilendirmektedir. Bk. Ebu Abdullah Muhammed b. İshak İbn Mende, *et-Tevhîd ve ma'rîfetü esmâillâh ve nebzetün fî nakdi Ebî Hanîfe*, Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecâmî' Medreseti'l-'Umeriyye, Mecâmî' 62 (Mecmua nr. 3798)), vr. 144b; Yasin Muhammed es-Sevvâs, *Fihrisu mecâmî'i'l-Medreseti'l-Umeriyye fî Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye bi-Dimeşk*, (Kuveyt: Ma'hedü'l-mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1987), 313.

2.3. Râmhürmüzî ve Ortayol Söylemi

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da IV. asrın ruhuna uygun bir şekilde hadis-fıkıh uzlaşmasını savunmuş, dirayet ve rivayetin birbirini tamamladığına dair Şâfiîlerin dile getirdiği tavassut (ortayol) düşüncesini desteklemiştir. Onun eserini meydana getirmedeki temel motivasyonu bu ortayol düşüncesini kuvvetlendirmektir. Râmhürmüzî, hadis ilminin hem rivayet hem de dirayet ile ilgili olduğunu ve bunların fıkıhla taçlandırılması gerektiğini göstermek istemiştir. Zira IV. asır, Ehl-i hadis içerisinde hadis ilminin sadece rivayet boyutuyla ilgilenen kesimlerin artışa geçmesiyle hadis ilimlerinin zayıfladığı, diğer taraftan dirayet ehlinin ise usul-i fıkıh ve kelam gibi teorik ilimlere yönelerek hadis ilimlerinden uzaklaştığı bir dönem olmuştur. Bu sebeple birçok hadis âlimi bu meseleye parmak basmıştır.

Hadis ilimlerine dair ilginin azalıp rivayet ehlinin artması ve dirayet ehlinin rağbetinin teorik ilimlere kayması, hadis usulü ilminin doğuşunu hazırlamıştır. Bu anlamda hadis usulü de hadis düşüncesi ile fıkıh düşüncesinin imtizacından meydana gelmiştir. Bu sebeple III. asrın sonları ve IV. asırda İbn Huzeyme (öl. 311/924), İbn Hibbân ve Hattâbî gibi hadis âlimleri doktriner mezheplerin taklit anlayışına karşı hadise ittibâya dayalı fıkıh/içtihat anlayışını savunan fıkhu'l-hadis eserleri yazmaya devam etmiştir. Bu dönemdeki hadis usulü eserleri rivayet ve dirayet bileşiminden oluşan hadis ilimleri (ulûmü'l-hadîs) anlayışının tezahürleridir. Zaten mütekaddimûn dönemi hadis usulü eserleri ortayol söylemini sahiplenen Şâfiîler tarafından telif edilmiştir. Bu dönemde hadis usulü ilmi, müteahhirûn dönemi hadis usulü eserlerinde görüldüğü üzere ıstılah/mustalah ilmi olarak algılanmamıştır.

Râmhürmüzî'nin savunduğu dirayet ve rivayet birlikteliğini öngören ortayol söylemi, gerçekte nazar ve istidlâl taraftarı Ehl-i hadis mensuplarının IV. asırda geliştirdikleri ve sahih hadis olgusu ile fıkıh düşüncesinin imtizacından ortaya çıkan formülasyonu idealleştirmektedir. Bu esasen Ehl-i re'y ile Ehl-i hadis arasında tesis edilen bir ortayol olmaktan daha çok, Ehl-i hadis içerisinde h. IV. asırda neşvü-nema bulan bir ortayoldur. Zira Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da Ehl-i re'ye karşı nötr kalmaya gayret etmekle beraber satır aralarında eleştirileri dikkatlerden kaçmamakta ve Ehl-i re'y'in haber teorisi namına geliştirdiği herhangi bir prensip veya kavramdan bahsetmemektedir. Onun *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'daki dirayet anlayışı da daha çok Ehl-i hadis geliştirdiği isnad ve ricâl ilmi ile ilgili ayrıntılı teknik bilgilerden ibarettir. Râmhürmüzî, dirayet kavramını aslında hadislerdeki manaların incelenmesini amaçlayan hadis fikhî¹²⁰ ve isnad ve ricâl tenkidıyla hadislerin sıhhat durumunun tespit edilmesini amaç-

¹²⁰ Bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 161, 210-211, 219, 238, 254, 320.

layan hadis ilimleri ile ilişkilendirmektedir.¹²¹

Bu bağlamda Râmhürmüzî, kitabının odak noktasını oluşturan “Rivayet ve Dirayeti Birleştiren Kimselerin Fazileti” başlığında bu birleşimi sağlayan ve hem hadiste hem de fıkhıta “ilim ehli”¹²² kabul edilen Ehl-i hadis mensubu âlimlerin faziletlerini ele almaktadır. Nitekim o, bu başlık altında Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. İdris (öl. 192/807), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî, Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/813), Şâfî, Ali b. Medînî (öl. 234/848), Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve Kerâbîsî gibi hadis taraftarlarının rivayet ve dirayet açısından gösterdikleri mahareti ele almaktadır. Diğer taraftan Râmhürmüzî, bu başlık altında Ebû Hanife, Züfer b. Hüzeyl, Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve daha sonraki hiçbir Hanefî fakihî zikretmemiştir.¹²³ Hatta Mâlik b. Enes’in görüşlerini benimseyen Kûfe Ehl-i hadisinden Abdullah b. İdris vasıtasıyla İmam Muhammed hakkında tenkit mahiyetinde bir rivayet nakletmektedir.¹²⁴

Sonuç

Râmhürmüzî, mütekaddimûn döneminde bir hadis alimi olarak meşhur olmamıştır. O, müteahhirûn döneminde *el-Muhaddisü'l-fâsıl* adlı eserinin Ehl-i hadis çevrelerde yayılması ve şöhret kazanması ile daha tanınır hale gelmiştir. Mütekaddimûn dönemi kaynakları onu hadis ilminde öne çıkmış bir âlim olarak tanıtmadığı gibi biyografisine de yer vermemiştir.

Hicrî VI. asırda Ebu Tâhir es-Silefî, Râmhürmüzî ve hadis ilimlerine dair eseri *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın ön plana çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Silefî'nin onun *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ına verdiği önem sayesinde Râmhürmüzî tanınmaya başlamış ve *el-Muhaddisü'l-fâsıl* onun rivayetiyle yayılmıştır. Bu sebeple Râmhürmüzî'nin tanınması, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın şöhret kazanmasıyla yakından ilişkilidir.

Mütekaddimûn döneminde *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın hadis ilimleri-

¹²¹ Bk. Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 160, 218 [,259 ,254 ,253 ,] ولا دراية بوزن من نقلها], 620 ,385 ,329 ,320 ,312 ,307.

¹²² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 529, 530, 620.

¹²³ Bununla beraber Râmhürmüzî, ilgili babın başında Kûfe ekolünün fakihlerinden Alkame b. Kays'ın (öl. 62/682) fıkhıdaki üstünlüğüne dair bir rivayet nakletmektedir. Yine bu babta Hilâlû'r-rey'in kendisini mezhebi sebebiyle hor gören Gunder'in meclisinden onun hadisten yaptığı bir çıkarımı beğenmesine rağmen ayrılmasıyla ilgili bir olayı da nakletmektedir. Ancak Râmhürmüzî'nin burada amacı Hilâlû'r-rey'i övmek değildir. (Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 238, 248.) Zira bir başka yerde yine Hilâlû'r-rey'in fıkıhla herhangi bir ilişkisi olmadığına dair bir rivayet kaydetmektedir. (Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 210-211.) Ancak Yılmaz, Râmhürmüzî'nin bu isimleri dirayet ve rivayeti bir arada bulunduran âlimlerden kabul ettiği kanaatindedir. Bk. Yılmaz, “İlk Hadis Usulü Eserinde Râmhürmüzî'nin Fıkhü'l-hadîs Denemesi”, 381, 389.

¹²⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 257.

ne dair ilk eser olduğunu dillendiren bir âlim olmamıştır. *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın hadis ilimlerini inceleyen ilk eser olduğu değerlendirilmesini ilk defa Alâî yapmıştır. Daha sonra İbn Hacer, bu hususu tekrar etmiş ve *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ondan sonra hadis usulü alanında telif edilmiş ilk eser olarak kabul görmeye başlamıştır.

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da hadis ilimlerine dair meseleleri belirli bir düzen olmadan ele almaktadır. O, kitabında sünnetin ve hadislerin önemi, Ehl-i hadisin fazileti ve üstünlüğü,¹²⁵ rivayet adabı ve şartları,¹²⁶ dirayet ve rivayeti cemetmenin fazileti,¹²⁷ isim ve künyelerle ilgili ricâl bilgileri,¹²⁸ makbul ve merdud raviler, rivayetin kabul veya ret şartları,¹²⁹ tahammül-eda yolları ve rivayet lafızları,¹³⁰ tashif-tahrif,¹³¹ edebü'l-implâ ve'l-istimlâ,¹³² cerh-tadil¹³³ ve hadis yazımının keyfiyeti¹³⁴ gibi konulara ve âli-nâzil rivayet,¹³⁵ hadislerin yazılması,¹³⁶ lafzen ve manen rivayet,¹³⁷ fıkıhla ilgilenmeksizin çok hadis rivayet etmenin keraheti¹³⁸ gibi bazı hadis meselelerine yer vermektedir.

Râmhürmüzî'nin amacı, Ehl-i hadisin deruhte ettiği hadis ilmi ile ilgili teknik bilgileri gözler önüne sermek, Ehl-i hadisi dirayet ve rivayeti cemetmek suretiyle fıkhu'l-hadise teşvik etmek ve bu hususta temayüz eden Ehl-i hadis mensuplarını¹³⁹ öne çıkarmaktır. Dolayısıyla o, müteahhirün döneminde algılandığı şekilde hadis usulünü teorik bir ıstılahlar ilmi olarak görmemiştir. Nitekim o, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da temel hadis usulü konularına değinmekle birlikte hadis ıstılahlarının veya ittisal ve inkıta, sıhhat ve zafiyet açısından yahut kaynağına nispetle hadis türlerinin tanımlanması ile ilgilenmemektedir.

Râmhürmüzî, Büveyhîlerin Şâfiî-Eş'arî Ehl-i hadis mensuplarına desteklerinin arttığı bir dönemde Büveyhî idarecileri ile yakın ilişkiler kurmuş ve bu sayede kâdılık görevine getirilmiştir. Onun hicrî IV. asırda fıkıh ve hadisin uzlaşmasını savunan Şâfiî çevrelerle irtibatlı

¹²⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 163-182.

¹²⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 182-214, 351-362.

¹²⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 238-266.

¹²⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 266-350.

¹²⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 403-419.

¹³⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 420-523.

¹³¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 524-532.

¹³² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 549-605.

¹³³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 593-598.

¹³⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 605-609.

¹³⁵ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 214-237.

¹³⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 363-402.

¹³⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 533-543.

¹³⁸ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 553-560.

¹³⁹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 229-233, 611-624.

nazar ve istidlâl taraftarı Ehl-i hadis âlimlerinden olduğunu söylemek mümkündür. Zira o, bir yanda Hanbelî eğilimli katı hadis taraftarlarının diğer yanda Ehl-i hadise muhalif tutumlarıyla Ehl-i re'yin olduğu bir konjonktürde tavassut (ortayol) söylemini savunarak dirayet ve rivayetin birlikte ele alınması gerekliliğini vurgulamıştır. Onun eserinde öne çıkarmaya çalıştığı ortayol ise IV. asırdan itibaren sahih hadis ile fıkıh (rivayet ve dirayet) birlikteliğinin ideal formülasyonunu savunan Ehl-i hadis Şâfiîlerin metodudur.

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da Ehl-i hadisin usul paradigmasını benimsemiş ve Ehl-i hadise yöneltilen eleştirilere cevap vermeye çalışmıştır. O, Ehl-i hadisi hem dirayet hem de rivayet ilimleriyle ilgilenmeye teşvik etmektedir. Ancak Râmhürmüzî, rivayet ve hadis ilimleri olmaksızın dirayetin ve fıkıh ilminin eksik kalacağını vurgulayarak genel olarak Ehl-i re'ye ve özellikle Hanefî fakihlere de göndermede bulunmaktadır.

Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da Ehl-i hadise yöneltilen eleştirilerin sahiplerini açıkça beyan etmemiştir. Ancak ilgili pasajlarda söz konusu eleştirilerin Ehl-i re'y fakihleri tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira karşılıklı eleştirilerde hep fıkıh olgusunun merkezi teşkil ettiği görülmektedir. Râmhürmüzî, eserinde Ehl-i kelâmı veya Mu'tezile'yi doğrudan hiç muhatap almamıştır. Onun naklettiği eleştirilerin muhataplarının genellikle fukahadan olduğu tespit edilmektedir. Nitekim *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da Ehl-i hadise yöneltilen eleştiriler ile Râmhürmüzî'nin çağdaşı Hanefî usul-i fıkıh âlimi Cessâs'ın eserlerinde hadis taraftarlarına yönelttiği eleştirilerin büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Buradan hareketle Râmhürmüzî'nin eserinde Ehl-i re'y Hanefî fakihleri hedef aldığını söylemek mümkündür. Zira o, dirayet ve rivayeti birleştiren âlimler arasında birçok Ehl-i hadis âlimi sayarken, hiçbir Hanefî fakihî zikretmemektedir.

Kaynaklar

- Abbâdî, Ebu Asım Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şafi'iyye*. ed. G. Vitestam, Leiden: Brill, 1964.
- Akgündüz, Ahmet. "Ebu'l-Hüseyn el-Basrî". *DİA*. 326-328. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyât, 2008.
- Alâî, Salahuddin Ebu Said. *İsâratü'l-fevâidi'l-mecmû'a fi'l-işârati ilâ'l-ferâidi'l-mesmû'a*. ed. Merzûk b. Hiyâs, 2 Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 2004.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. *Tarihsel Süreçte Hanefîlik-Mu'tezile İlişkisi*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Avnî, eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif. *el-Menhecü'l-muktarah li fehmî'l-mustalah*. Riyad: Dâru'l-hicre, 1996.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed Bedruddîn. *Umdetü'l-kâri şerhu Sahîh-i Buhârî*. 25 Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, ty.
- Belhî, Ebu'l-Kasım Abdullah el-Ka'bî. *Kabûlü'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*. ed. Ebû Amr el-Hüseynî b. Ömer, 2 Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000.
- Belhî, Ebu'l-Kasım Abdullah el-Ka'bî. *Kitâbu'l-makâlât ve ma'ahû Uyunü'l-mesâil ve'l-cevâbât*. ed. Hüseyin Hansu vd., İstanbul: Kuramer, 2018.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. nşr. İbrahim Akbaba. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Cessâs, Ahmed b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, 5 Beyrut: Dâru ihy-

- âi't-turasi'l-arabî, 1992.
- Cessâs, Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Kuveyt: Vizâratü'l-evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdillâh. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*. ed. Halil Muhyiddin el-Meyyis, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- Ebu Zehv, Muhammed *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*. Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, h. 1378.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebu Abdullâh el-Basrî". *DİA*. 84-85. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh. *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*. ed. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1977.
- Halkin, A. S. "The Hashwiyya". *Journal of the American Oriental Society* 54/1 (1934), 1-28.
- Hamevî, Ebu Abdullâh Yakût. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Beyrut: Dâru sâdır, 1995.
- Hamevî, Ebu Abdullâh Yakût. *Mu'cemü'l-üdebâ*. ed. İhsan Abbas, 7 Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Câmi'u li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. ed. Mahmud Tahhan, 2 Riyad: Mektebetü'l-mearif, ty.
- Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*. ed. Ebû Abdurrahman Adil b. Yusuf, 2 Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1996.
- Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. ed. Ebû Abdillâh es-Sevrakî vd., Medine: el-Mektebetü'l-ilmîyye, . Basım, t.y.
- Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. Şerefü Ashâbi'l-hadis. ed. Mehmet Said Hatiboğlu, Ankara: Dâru İhyâi's-sünneti'n-nebeviyye, ty.
- Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. ed. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 16 Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Râmhürmüzî". *DİA*. 447-448. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin. *Kitâbu'l-intisâr ve'r-redd 'alâ İbni'r-Râvendî*. ed. H. S. Nyberg, Beyrut: Mektebetü'd-dâri'l-Arabiyye, 1993.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Beyrut: Dâru'l-fikr, 1992.
- İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*. ed. Âdil Ahmed Abdulmevcut vd., 9 Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen. *Târîhu medîneti Dimaşk*. ed. Ömer b. Garâme el-Amrî, 80 Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-Mecme'u'l-müessis li-mu'cemü'l-müfehris*. ed. Yusuf Abdurrahman el-Mar'âş, 4 Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfehris*. ed. Mahmud Şekûr el-Meyâdîni, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân*. ed. Abdulfettah Ebu Gudde, 10 Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi'l-ehli'l-eser*. ed. Nureddin Itr, Dimeşk: Matbaatü's-sabbâh, 2000.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. ed. Ali Şeyrî, 14 Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mende, Ebu Abdullâh Muhammed b. İshak. *et-Tevhîd ve ma'rîfetü esmâillâh ve nebzetün fi nakdi Ebi Hanîfe*. Dâru'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecâmî' Medreseti'l-'Umeriyye, Mecâmî' 62 (Mecmua nr. 3798), 144-147.
- İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*. ed. Ebu'l-Kasım İmâmî, 7 Tahran: Dâru Sürûş, 2000.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. ed. Abdurrahman b. Muhammed, 35 Medine: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebu'l-Ferec. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. ed. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, 19 Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen İzzüddin. *el-Kâmil fi't-târîh*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî, 10 Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. ed. S. D. Wilzer, Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, 1961.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV, 2016.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebu'l-Hüseyin. Şerhu'l-usûli'l-hamse. ed. Abdülkerim Osman, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kâdî Abdulcebbâr, Ebu'l-Kasım el-Belhî, Hâkim el-Cüşemî. *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. ed. Fuad Seyyid-Eymen Fuad Seyyid, Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.

- Kâdî İyâz, İyâz b. Musa b. İyâz. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbi'l-mesâlik*. ed. Muhammed Tâvit et-Tancı vd., 8 Mağrib: Matbaatü Fedâle, 1965-1981.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd. *Kitâbu'l-emsâl*. ed. Abdülmecid Kıtâmiş, Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1980.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzib*. ty: yy, 1990.
- İbnü'l-Kiftî, Cemalüddin Ebu'l-Hasen. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*. 4 Beyrut: el-Mektebetü'l-unsuriyye, h. 1424.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Kuraş, İbn Ebu'l-Vefâ. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. ed. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 5 y.y.: Hicr, 1993.
- Lâlekâî, Ebu'l-Kasım Hibetullah. *Şerhu usuli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâa*. ed. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gamidî, 4 Riyad: Dâru Taybe, 2003.
- Laoust, Henri. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Madelung, Wilferd. "Maturidiliğin Yayılışı ve Türkler". çev. Muzaffer Tan. *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. ed. Sönmez Kutlu. 323-386. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*. ed. J. Georje, Kahire: Mektebetü'l-Medbüli, 1991.
- Makdisî, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü Din-Yorum-Dindarlık*. nşr. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *DİA*. 496-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. ed. Beşşâr Avvâd Maruf, 35 Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980.
- Mneymneh, Hassan. *Büveyhîler Devleti Tarihi*. çev. Tarık Akarsu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf. *el-Yevâkîf ve'd-dürer fi şerhi Nuhbeti İbn Hacer*. ed. el-Murtaza ez-Zeyn Ahmed, 2 Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999.
- Nedîm, Muhammed b. Ebu Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. ed. İbrahim Ramazân, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1997.
- Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Râm hür müzi, Hasen b. Abdurrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. ed. Muhammed Acâc el-Hatîb, Beyrut: Dâru'l-fikr 1971.
- Râm hür müzi, Hasen b. Abdurrahmân. *Kitâbu emsâli'l-hadis el-merviyye 'ani'n-Nebî*. ed. Ahmed Abdulfettah Temmâm, Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1988.
- Reşîd el-Attâr, Yahya b. Ali. *Nüzhetü'n-nâzır fi zikri men haddese 'an Ebi'l-Kâsım el-Beğavi mine'l-huffâz ve'l-ekâbir*. ed. Müş'îl b. Bânî el-Matîrî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Şâfiî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. 8 Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1990.
- Şâfiî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. ed. Ahmet Şakir, Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Saymerî, Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1985.
- Saymerî, Ebu Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed. *Kitâbu Mesâli'l-hilâf fi usûli'l-fikh (Les Problemes de Divergences en Methodologie Juridique de Husayn b. Ali al-Saymarî)*. ed. Abdelouahad Jahdani, Marsilya: Universite de Provence (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1991.
- Se'âlibî, Ebu Mansur Abdülmelik. *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*. ed. Müfid Muhammed Kumhiyye, 4 Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman. "el-Mütekellimûn fi'r-ricâl". *Erbe'u resâil fi 'ulûmi'l-hadis*. ed. Abdulfettah Ebu Gudde. Halep: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1990.
- Sem'ânî, Abdülkerim. *el-Ensâb*. ed. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, 12 Haydarâbâd: Meclisü dâirati'l-meârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. ed. Muhammed Hasan Muhammed, 2 Beyrut:

- Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1999.
- Sibâî, Mustafa *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*. y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2000.
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtu'l-fukahâ*. ed. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'r-râidî'l-Arabî, 1970.
- Sübkî, Tâcüddid Abdülvehhâb. *Tabakâtü's-Şafi'yyeti'l-kübrâ*. ed. Mahmud Muhammed et-Tanahî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 10 y.y.: Hicr, h. 1413.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*. ed. Abdülhakim Atıyye, Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Temîmî, Takiyyüddin b. Abdülkadir el-Gazzî. *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. ed. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, 4 Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983.
- Tenûhî, Ebu Ali el-Muhassin b. Ali. *Kitâbu'l-ferec ba'de's-şidde*. ed. Abbûd eş-Şâlcî, 5 Beyrut: Dâru sâdır, 1978.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. nşr. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Umrân Yayınları, 1981.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. "Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dîl". *Erbe'u resâil fi 'ul'umi'l-hadîs*. ed. Abdülfettah Ebu Gudde. Halep: Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1990.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. ed. Şuayb Arnaut vd., 25 Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiratü'l-huffâz*. 4 Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *en-Nüket alâ Mukaddimetî İbni's-Salâh*. ed. Zeynü'lâbidîn b. Muhammed Belâfîrîc, 3 Riyad: Edvâü's-selef, 1998.
- Ziriklî, Hayruddîn. *el-Alâm Kâmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*. 8 Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.